

ISSN: 2651-5180

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ

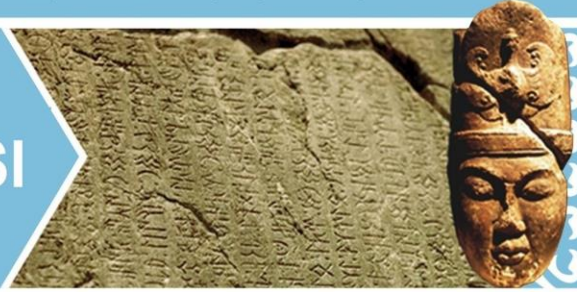
TÜDAD

ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

"Dilde, fikirde, işte birlik!" İsmail Gaspralı

Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Yayını

TÜRK DÜNYASI

JTWS

INTERNATIONAL JOURNAL OF
TURKISH WORLD STUDIES

"Unity in language, idea and action!" İsmail Gasprinskiy

Publication of International Research Symposium on the Turkish World

CİLT/VOLUME:

4

SAYI/NUMBER:

1

YIL/YEAR:

OCAK 2021

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
TURKISH WORLD STUDIES APPLICATION AND RESEARCH CENTER

ISSN: 2651-5180

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ

TÜDAD

ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

"Dilde, fikirde, işte birlik!" İsmail Gaspralı

Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Yayını

TÜRK DÜNYASI

JTWS

INTERNATIONAL JOURNAL OF
TURKISH WORLD STUDIES

"Unity in language, idea and action!" İsmail Gasprinskiy

Publication of International Research Symposium on the Turkish World

CİLT/VOLUME:
4

SAYI/NUMBER:
1

YIL/YEAR:
OCAK 2021

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
TURKISH WORLD STUDIES APPLICATION AND RESEARCH CENTER

Sahibi

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
Adına

Rektör

Prof. Dr. Muhsin KAR

Editör Kurulu

Prof. Dr. Hikmet Koraş
Prof. Dr. Fatih Yücel
Dr. Öğr. Üyesi Bayram Polat
Dr. Öğr. Üyesi Adem Yeloğlu
Dr. Öğr. Üyesi Turgay Düğen

Teknik Editör Kurulu

Dr. Öğr. Üyesi Perizat Yertayeva
Arş. Gör. Mesut Sönmez

Bilim ve Danışma Kurulu

Prof. Dr. Adalet Tahirzade (Bakü Avrasya Üni.)
Prof. Dr. Adem Öger (Nevşehir Hacıbektaş Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Buran (Fırat Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Taşagıl (Mimar Sinan Üni.)
Prof. Dr. Aliya Masalimova (El Farabi Kazak Milli Üni.)
Prof. Dr. Ayabek Bayniyazov (Ardahan Üni.)
Prof. Dr. Baltabay Abdigaziulı (Abay Kazak Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Bekir Çınar (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Bibigül İlyasovna (Kazak Kızlar Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Birol Akgün (Ankara Yıldırım Beyazıt Üni.)
Prof. Dr. Bülent Kara (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

- Prof. Dr. Chong-Jin Oh (Hankuk Üni.)
Prof. Dr. Efkan Uzun (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Elena Oganova (Moskova Devlet Üni.)
Prof. Dr. Elman Nesirov (Bakü Devlet Üni.)
Prof. Dr. Ercan Alkaya (Fırat Üni.)
Prof. Dr. Faruk Çolak (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Fatma Açık (Gazi Üni.)
Prof. Dr. Feyzan Vural (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Gaffar Mehdiyev Çakmaklı (Erciyes Üni.)
Prof. Dr. Gulmira Abdrasilova (Kazak Kızlar Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Gülbanu Kosımova (Abay Kazak Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Gülbanu Kosımova (Abay Kazak Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Gülzar İhrahimova (Bakü Avrasya Üni.)
Prof. Dr. Gürer Gülsevin (Ege Üni.)
Prof. Dr. Halit Çal (Gazi Üni.)
Prof. Dr. Haluk Alkan (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. Hatice İçel (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Hayati Beşirli (Kırgızistan Türkiye Manas Üni.)
Prof. Dr. İhrahim Maraş (Ankara Üni.)
Prof. Dr. İlyas Gökhan (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. İrfan Morina (Priştine Üni.)
Prof. Dr. İyyna M. Dıyga (A. Kırımskı Şarkiyat Araştırma
Enstitüsü, UMİA)
Prof. Dr. İsmail Doğan (Muğla Sıtkı Koçman Üni.)
Prof. Dr. Jarkınbike Süleymenova (Kazak Kızlar Milli Pedagoji
Üni.)
Prof. Dr. Kalamkas Kalıbaeva (Kazak Kızlar Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Kaijobbay Sathojaulı (L. V. Gumilev Avrasya Milli Üni.)
Prof. Dr. Kemal Özcan (Necmettin Erbakan Üni.)
Prof. Dr. Kerim Türkmen (Erciyes Üni.)
Prof. Dr. Kutluk Kağan Sümer (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. M. Bülent Uludağ (İzmir Kâtip Çelebi Üni.)
Prof. Dr. Mambet Koygeldiyev (Abay Kazak Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Mayil Asgerov (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi)
Prof. Dr. Mehmet Ekiz (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Kaya (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Koygeldiyev (Abay Kazak Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Şahin (Polis Akademisi)
Prof. Dr. Mevlüt Gültekin (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

- Prof. Dr. Muhabbet Qurbonova (Alişir Nevaıy Üni.)
Prof. Dr. Murat Çemrek (Necmettin Erbakan Üni.)
Prof. Dr. Mustafa Talas (Niğde Ömer Hahsdemir Üni.)
Prof. Dr. Nadirhan Hasan (Karabük Üni.)
Prof. Dr. Nazım Hikmet Polat (Hacı Bektaş Veli Üni.)
Prof. Dr. Nergis Biray (Pamukkale Üni.)
Prof. Dr. Nevzat Şimşek (Dokuz Eylül Üni.)
Prof. Dr. Sami Kılıç (Fırat Üni.)
Prof. Dr. Selçuk Duman (Giresun Üni.)
Prof. Dr. Şenol Kantarcı (Akdeniz Üni.)
Prof. Dr. Şerif Ali Bozkaplan (Dokuz Eylül Üni.)
Prof. Dr. Talip Yıldırım (Uşak Üni.)
Prof. Dr. Tsendin Battulık (Moğolistan Devlet Üni.)
Prof. Dr. Turgut Tok (Pamukkale Üni.)
Prof. Dr. Türkan Bayer Altın (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Yıldırım Özbek (Akdeniz Üni.)
Prof. Dr. Zeki Gürel (Ege Üni.)
Prof. Dr. Ziya Avşar (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Akartürk Karahan (Ankara Yıldırım Beyazıt Üni.)
Doç. Dr. Altınay Timbolova (El Farabi Milli Üni.)
Doç. Dr. Asiman Guliyev (Azerbaycan Devlet İkiyat Üni.)
Doç. Dr. Atila Döl (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Enver Kapağan (Karabük Üni.)
Doç. Dr. Hakan Yalap (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üni.)
Doç. Dr. İbrahim Kaplan (Çukurova Üni.)
Doç. Dr. İdris Nebi Uysal (Karamanoğlu Mehmetbey Üni.)
Doç. Dr. Kuanyshbek Kenzhalin (L. Gumilev Avrasya Milli Üni.)
Doç. Dr. Liubovi Chimpoes (Moldova İlimler Akademisi)
Doç. Dr. Lokman Zor (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Mahmut Sarıkaya (Ahi Evran Üni.)
Doç. Dr. Marija Dhindjic (Sırbistan İlimler ve Sanat Akademisi)
Doç. Dr. Murteza Hasanoğlu (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İdarecilik Akademisi)
Doç. Dr. Neşe Harbalioğlu (Nevşehir Hacı Bektaş Üni.)
Doç. Dr. Onur Köksal (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Ramis Karabulut (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Recep Özkan (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Rinat Usmanov (Başkurt Devlet Üni.)
Doç. Dr. Sercan Demirgüneş (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

- Doç. Dr. Serhat Erkmen (Jandarma ve Sahit Güvenlik Akademisi)
Doç. Dr. Serkan İbiş (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Serkan Taflıoğlu (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Vakur Sümer (Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üni.)
Doç. Dr. Yakup Ömeroğlu (Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Yalçın Sarıkaya (Giresun Üni.)
Doç. Dr. Yktiyar Paltöre (El Farabi Milli Üni.)
Doç. Dr. Zubaida Shadkam (El Farabi Milli Üni.)
Doç. Jemila Otarbekova (Kazak Kızlar Milli Pedagoji Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Büyükakkaş (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Atilla Jorma (Ardahan Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Bağdagül Musa (Ürdün Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Elsev Brina Lopar (Ukshin Hoti Prizren Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Emin Salihi (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Fatma Ertürk (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Radik Galiullin (Naberezhnye Chelny Devlet Pedagoji Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Haktan Birsal (İzmir Kâtip çelebi Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Hünkar Güler (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Nuran Malta-Muhaxheri (Priştine Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Reyila Kaşgarlı (İstanbul Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Suk Kyeong Kang (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Perizat Yertayeva (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Dr. Ablet Semet (Göttingen Georg-August Üni.)
Dr. Sayavuş Qasimov (Bakü Avrasya Üni.)
Dr. Seyfeddin Altaylı (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Dr. Gulshat Shaikenova

Haberleşme Adresi

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi 3.
Kat, Merkez Kampüsü 51246

Niğde

Tel: +903882252150 **Faks:** +903882252150

İÇİNDEKİLER

- 1) HONAZ AĞZI'NDA GELENEKSEL TÜRKÇE BİTKİ HASTALIKLARIYLA İLGİLİ SÖZ VARLIĞI.....1
- 2) ŞİFÂYÎ'NİN ŞERH-İ ŞEBİSTÂN-I HAYÂL'İNDE HAYATA ÖLÜME DÜNYAYA VE AHİRETE DAİR GÖRÜŞLER.....19
- 3) AFGANİSTAN ÖZBEKÇESİNDE AKRABALIK TERİMLERİ.....29
- 4) XX. YÜZYIL BAŞLARINDAKİ KAZAKİSTAN'DAKİ “ÜÇ CÜZ” PARTİSİ.....39
- 5) ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҰЛЫ ТҮРКІ ДАНЫШПАНДАРЫНЫҢ «ӘДЛЕТТИ БИЛІК» ИДЕАЛОГИЯСЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ: ҚАЗІРГІ ҰЛТ САНАСЫ ЖАҢҒЫРУЫНЫҢ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ.....71

HONAZ AĞZI'NDA GELENEKSEL TÜRKÇE BİTKİ HASTALIKLARIYLA İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

Özet

Ağızlarda yalnızca Türkçenin tarihi gelişimine ışık tutabilecek verileri değil halk ırfanı adı verilen kültürel birikimleri ve tecrübeleri de bulmak mümkündür. Bunların içerisinde hastalık adları ve tedavileri önemli bir yer tutar. Hastalık adları içerisinde bitki hastalıklarının da önemli bir yeri vardır. Ancak bu hastalıklarla ilgili birikimlerin Türk dili alanında yeterince toplanmadığı ve incelenmediği görülmüştür. Buna karşılık bunlarla ilgili araştırmaların ziraat ve botanik alanında yoğunlaştığı ve daha çok Latince şeklinde adlandırıldığı fark edilmiştir. Bu açıdan bunların unutulmadan toplanması ve Türkçenin söz varlığına kazandırılması gerekliliği kendini hissettirmektedir. Buna küçük bir katkı sunmak amacıyla Honaz'da kullanıldığı tespit edilen geleneksel bitki hastalıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışma sonucunda *ateş yanı, ay yenisi (ol-), balgam bul-, belinden Kuru-, büzlenme, çiçek dökme, Çürüme, dişi boş, gazal bul-, gün yanı, Karado, u ol-, Karaleke, kına kına bul-, külleme, meyvesi Çok gel-, san ol-, so, uK elle-, so, uK Vur-, su Vur-, suSuz Kal-, suya bo, dur-, suya kesTir-, tolu beresi, tolu Çırpması, tolu Vurgunu, tolu/yā, mır PaTlaTması, uÇ Kuruması, yatma, yer da, ı, yeTişTir(e)meme, bambıl dadan-, basıra bul-, eyef KurTu zararı, KurT, KurTlanma, mantar, mille-, tel gibi hastalıklara rastlanmıştır. Onların da susuzluktan yağışa,*

ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF
TURKISH WORLD
STUDIES
CİLT 4 / SAYI 1 /
OCAK 2021

Sorumlu Yazar Corresponding Author

Meryem ARSLAN
Niğde Ömer Halisdemir
Ünv. Fen Edebiyat Fak.
Çağdaş Türk Lehçeleri
ve Edebiyatları Bölümü,
ameryem@ohu.edu.tr

Gönderim Tarihi Received 11.11.2020

Kabul Tarihi Accepted 11.01.2021

Atf
ARSLAN, Meryem
(2021). "Honaz
Ağız'nda Geleneksel
Türkçe Bitki Hastalıklarıyla
İlgili Söz Varlığı",
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (4/1), 1-18

ARAŞTIRMA
MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

bitkiden tohuma değişebilen nedenlerle oluşabildiği belirlenmiştir. Bunların içerisinde *ay yenisi ol-* hastalığının inanca dayalı olduğu düşünülmektedir.

Anahtar sözcükler: Türk dili, Honaz ağzı, söz varlığı, bitkiler, bitki hastalıkları

VOCABULARY TRADITIONAL ABOUT PLANT DISEASES IN HONAZ

Abstract

It is possible to find not only data that can shed light on the historical development of Turkish, but also cultural knowledge and experiences called folklore. Disease names and treatments have an important place among them. Plant diseases have an important place among the disease names. However, it has been observed that the knowledge regarding these diseases are not sufficiently collected and studied in the field of Turkish language. On the other hand, it has been noticed that researches on these are concentrated in the fields of agriculture and botanic and are mostly called Latin. In this respect, the necessity of collecting them without forgetting and adding them to Turkish vocabulary makes itself felt. In order to make a small contribution to this, it has been tried to determine the traditional plant diseases used in Honaz. As a result of the study, *ateş yanı, ay yenisi (ol-), balgam bul-, belinden Kuru-, büzlenme, çiçek dökme, Çürüme, dişi boş, gazal bul-, gün yanı, Karado, u ol-, Karaleke, kına kına bul-, külleme, meyvesi Çok gel-, san ol-, so, uK elle-, so, uK Vur-, su Vur-, suSuz Kal-, suya bo, dur-, suya kesTir-, tolu beresi, tolu Çırpması, tolu Vurgunu, tolu/yā, mur PaT-laTması, uÇ Kuruması, yatma, yer da, ı, yeTişTir(e)meme, bambul dadan-, basıra bul-, eyef KurTu zararı, KurT, KurTlanma, mantar, mille-, tel* like diseases have been found. It has been determined that they can also be formed due to reasons that vary from drought to rain, from plant to seed. Among these, the "ay yenisi ol- (first moon phases)" disease is thought to be based on belief.

Key words: Turkish language, the dialect of Honaz, plants, vocabulary, plants diseases

Giriş

Yaşamdaki unsurlar toplumun dünya yapısı, konuşulan dilin adlandırma mantığı çerçevesinde sözlere dönüşerek dile yansır. Bunlardan biri de bitki hastalıklarıyla ilgili olan adlandırmalardır. Türk halkının önemli bir kısmının yaşamının bir parçası olan bitki yetiştirme ve bununla geçimini sağlama uğraşı, bitkilerde fark edilen hastalıkların da Türk adlandırma geleneği çerçevesinde sözcüklere dönüştürme ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Böylece o hasta-

lık adı, bitki hastalığının betimlenmesini ve adlandırılmasını kolaylaştırırken aynı sorunla karşılaşan diğer kişilerin onu tedavi etme tecrübelerini öğrenme fırsatını da doğurmuştur. Yapılan alan yazını araştırmalarında ağızların¹ önemli söz varlıklarından biri olan bu hastalıkların yeterince ele alınmadığı görülmüştür². Bu çalışma da bitki hastalıklarıyla ilgili söz varlığına dikkat çekmek, Honaz Ağzı'ndaki söz varlığının ortaya çıkarılmasına katkı sağlamak ve geleneksel olan bu hastalık adlarının yabancı kökenli zirai hastalık adları (buğdayda septorya hastalığı, herbisit zararı gibi) karşısında unutulmadan yazıya geçirilmesini sağlamak amacıyla yapılmak istenmiştir. Yine bu çalışmayla ad biliminin inceleme alanlarından olan hastalık adlarına da veriler sağlanmış olacaktır.

Çalışmanın malzemeleri tarafımızca derlenmiştir. Yörede yaşamış olmak, bu hastalıkların aile ve yakın çevrede bizzat işitilmesi yanında hastalığın bitkide meydana getirdiği sorunları gözleme fırsatını da sunmuştur. Elbette bu gözlemler akademik boyutta bir zirai mücadele tecrübesi ve gözlemi değildir. Bu noktada hastalıkların açıklamasında kullanılacak ifadelerin bu şekilde algılanması ve geleneksel hastalıkların betimlenmesi şeklinde anlaşılması gerektiği vurgulanmalıdır. Ancak en azından bu açıklamaların *bir hastalık adı, bir bitki adı, bir kuş adı* gibi genel tanıtlar olmamasına gayret edilmiştir ve bitki hastalıkları bulunabildiği ölçüde ekte sunulan fotoğraflarla da görsel açıdan desteklenmeye çalışılmıştır.

Çalışmada, nitel araştırma tekniği içerisinde yer alan derleme tekniğinden yararlanılmış ve bu derlemeler gözlemlerle desteklenmiştir. Derlenen malzemeler, alfabetik olarak sıralanmış³, onlara

¹ Ağızlarla ilgili çalışmalardan bazıları şunlardır: Himmetli (Niğde-Merkez) Köyü Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar (Uysal, 2018), Derleme Sözlüğüne İlaveler (Koraş, 2002), Anadolu Ağızları Üzerindeki Araştırmaların Bugünkü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar (Korkmaz, 2005), Türkiye'deki İl Ve İlçe Ağızları Üzerine Yapılan Lisansüstü Çalışmalarla İlgili Bir Değerlendirme (Güler, 2012), Derleme Sözlüğü'ne Katkılar (Buran, 1996), Denizli Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar (Biray, 2009).

² Konuyla ilgili çalışmalardan birkaçı şöyledir: *İç Anadolu'da Görülen Önemli Tahıl Ve Nohut Hastalıkları* (Akan-Çetin-Albostan-Düşünceli-Mert, 2006), *Önemli Hububat Hastalıkları ve Sürvey Yöntemleri Kitapçığı* (Aktaş, 2001), *Bitki Fungal Hastalıkları* (Yıldız, 2012). Bunlar da görüldüğü gibi zirai ve botanik alanıyla ilgilidir.

³ Hastalıklarda sınıflandırmaya gidilmeye çalışılmış, ancak kesin bilinenler dışında bitkilerdeki hastalıklara dair diğer etkenlerin bilinmemesi (mantarlar,

dair kısa açıklamalar yapılmış ve ağız özellikleri dikkate alınarak birer cümleyle tanımlanmıştır.

Honaz, zirai uğraşıyla hem ilçe hem de Türkiye ekonomisine büyük katkılar sunan bir ilçedir. İlçenin yetiştirdiği ürünlerden daha fazla verim elde etme ihtiyacı, bitkilerin hastalıklarına ve tedavisine özel bir önem ve emek vermesini ve hatta ona özel azımsanmayacak bir bütçe ayırmasını beraberinde getirmektedir (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Honaz>). Bu açıdan ilçede bitki hastalıkları ve tedavileri de ayrıca önemlidir. Yörenin seçilme nedenini etkileyen hususlardan biri de budur.

İnceleme:

Yöre halkı bitkilerdeki verimliliğin tersine verimsizliği ve bitkilerin veya ürününün iyi olmamasını yaygın olarak *şaşkınla* karşılar. Bunun yanında *hastalıklı, iyi değil, bu yıl emek boşa, (meyve/sebze) olmamak, kalitesiz* gibi söz ve söz kalıplarını da kullandığı görülür.

Konuyla ilgili sözcükler aşağıda ele alınmıştır:

ateş yanıı: Özellikle ayva ağaçlarının taze sürgünlerinde meydana gelen dal ve yapraklarının ya tamamının ya da bir kısmının, gövdesi yeşilken kurumaya başlamasıdır.

-ayvalādaki ateş yanıKları bi yıl de var neye oluyō ki bunlar

-az ötemizdeki faPrikalar' deyōlar' aslı varısa önceden olmuyōdu bELe bi şey

ay yenisi (ol-): Ayın doğuşundan dolunay oluncaya kadar geçen evrede dikilen bitkilerde görülen kurtlanmalardır. Domates ve biber gibi dışında kurt deliği olmayan bitkilerin içerisinde kurt oluşabilmektedir. Verimi düşüren bu duruma maruz kalmamak için yöredeki bitkilerin (özellikle biber ve domates) dikilmesinde ayın eskide olmasını büyük çoğunlukla tercih ederler. İnanca ve ay takvimine dayalı olduğu düşünülen bu durum için halk, bunun ayın çekim gücünden kaynaklandığını düşünmektedir. Hatta bu halk bilgisine vakıf olan marangozlar, mobilya yapacakları ağaçları ay

zararlı, genetik problemler gibi) bu sınıflandırmanın yapılmasına engel olmuştur. Bu nedenle böyle bir yöntem tercih edilmiş ve hastalık etkenlerine dair ayrımlar genel çerçevede sonuç kısmında yapılmaya çalışılmıştır.

eskisinde kestirmeye ve ne zaman kesildiğini bilmedikleri ağaçları almamaya çalışırlar. Aksi hâlde mobilya olarak kullanılan ağaçlarda kurtların oluşacağına inanırlar⁴.

Ay yenisinde dikmişin bu Tomatları hep Kurtlandılâ.

balgam bul-: Üzümlerde nemden kaynaklı olarak çürümele-
rin başlaması ve bu çürümelerden akan suyun diğer sağlam olanları
da çürütmesi hadisesidir.

Yâ, mır yâ, yâ, ivedi üzümle'r heP balgam buldu

bambıl dadan-: Bambıl adı verilen böcekler, bitki yaprakla-
rını bitkide yaprak kalmayacak şekilde tüketirler. Bambıl dadan-
mak sözü, bunu adlandırmak için kullanılmıştır. Bu bambılların
özellikle asma yaprağını çok sevdiği gözlenmiştir. Mücadelesinde
yine zehirli zirai ilaçlar kullanılır.

-Önceden asmalara bambillâ dadanırdı ilaÇlâr öldürdü

-İlaÇlâr bizi file öldürcek a Kadın Kaş

basıra bul-: Yaklaşık bit büyüklüğünde yeşil renkli böcekle-
rin bitkilerin gövde ve yapraklarını sarması durumudur. Bitkinin
gelişmesine engel olan ve meyvesinin kalitesiz olmasına neden
olan bu hastalık yapışkan özellik de gösterir ve bu yapışkanlıklar
güneşte ışıltı şeklinde görünür. Yöre halkı üst üste meydana gelen

⁴: Ay takvimi ile ilgili araştırmalar sınırlıdır. Bir gazete haberinde Antalya'da, Ay'ın yenisinde olur börtü böcek, eskisinde olur börek çörek; kesme odunu ay büyürken; kırk koyunu ay küçülürken gibi özlü sözlere rastlanmıştır. Yine aynı haberde Batı Akdeniz Ormancılık Araştırma Enstitüsü'nde orman yüksek mühendisi Ayhan SERTTAŞ başkanlığında akademisyenlerle yapılan bir araştırmanın ayın çeşitli evrelerinde kesilen ağaçlardaki kurtlanma ele alınmış ve ay yenisinde kesilen ağaçlardaki kurtlanmanın daha çok olduğu görüldüğü bilgisi edinilmiştir. (<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/bilimsel-olarak-kanitlandi-anadoluda-ay-icin-soylenen-o-soz-bosuna-degilmis-40294949>).

Ay takviminin tarım ve diğer işlerin yapılmasındaki yeri ile ilgili şu adreslerde bilgiler bulunmaktadır:

1. <http://terraquadesign.com/2015/08/01/bitkiler-icin-kullanilan-ay-takviminden-haber-dar-misiniz/>;
2. Avcı, Mustafa-İçel, Bilgi (2016). Ay Döngüsünün Dikili Ağaçlarda Su İçeriği Ve Odonlarda Böceklenme Üzerine Etkisi. Türkiye Ormancılık Dergisi 17(1): 20-29)
3. Küçüksille, Engin (2013). Ayın Evresi Etkisi ve İMKB'de Bir Uygulama. Muhasebe ve Finansman Dergisi, Temmuz: 187-194.

çisenti olarak adlandırdıkları kuvvetli olmayan yağışlardan sonra ürünlerinin basıra bulacağını hayat tecrübesiyle bilir. Basıra oluşması durumunda geleneksel bir tedavi yerine zirai ilaçlarla mücadelenin yapıldığı gözlenmiştir.

Ha accıK da güçlü ya, aydı hindi sebzele’ basıra buluvêcek

belinden Kuru-: Şaşırtma yoluyla dikilen sebze fidelerinin bellerinden kuruması durumudur.

diKTi, im biberle’ hem belinden Kurudu emekle’ boşa bi yıl

büzlenme: Kiraz, vişne ve şeftali ağacında görülen ağacın gözdesinde oluşan, yumrulu, yapışkan oluşumlardır. Ağacın kurumasına neden olur.

erikle’, şeftelile heP büzlendi bizim de Kurucekle’

çiçek dökme: Bitkinin meyve vermek için açmış olan çiçeklerinin ürüne dönüşmeden dökülmesi veya kurumasıdır.

İlk dapa gibi olaydı bi yıl hamaylıydı Kayısılar emme heP çiçeklêni dökTüle’

Çürüme: Bitkide veya ürününde meydana gelen bütünlük bozulmalarıdır. Yağıştan, kurtlardan veya ürünün ıslak toprağa değmesi gibi çeşitli nedenlerden olabilir.

bi yıl bi de çüürüme buldu bizim Padılcanlar’/Pa, canlar’

dişi boş: Yöre halkınca eşik adı verilen mısırın oluştuğu kırsımda mısırların bazılarının oluşup bazılarının oluşmaması durumudur. Sık sulama ve toprağı güçlendirmeye bu sorunun çözülme-ye çalışıldığı görülmüştür.

-suyunu da vêdik emme dişi boş darılalân

-heP Ėle

eyef KurTu zararı: Özellikle taze bitkilerin köklerini yiyerek beslenen beyaz renkli, pozisyonu kıvrık şekilde olan iri bir kurdu bitkilerin kökünü yiyerek bitkinin kurumasına neden olduğu zarardır. Kurda verilen eyef adı da onun kıvrılmış şeklinden gelmektedir. Bu zararlıyla mücadele de modern zirai ilaçlarla yapılır.

Kurumuş biberlêni dibini KazıP baKıyon hep eyef KurTu var’

gazal bul-: Özellikle salatalık ve domates gövde ve yapraklarında (halk arasında köken) bitkinin daha ürün vermeden bağ bozumu zamanındaki gibi kuruyup gitmesidir.

iki domates yemeden gazal buluvédiler hemen

gün yanı ı: Üzüm ve domates gibi bitkilerin güneşle doğrudan temas eden meyve kısımlarında oluşan yanıklardır. Satışa engel olan bu durum için üzümlerin yapraklarının çok alınmamasına gayret edilir. Domates için bir çözüm üretildiği görülmemiştir.

neresi satılçêK hunlarıñ bütün gün yanı ı

Karado u ol-: Diğer yörelerde karamuk da denilen karadoğu, bir başak hastalığıdır (<https://www.sorhocam.com/uploads/docs/bugday-surme-30043.pdf>).

-bu dáydeki hu siyahlān adı neydi haÇÇa,ba

-onlar Karado u

Karaleke: Bitki yapraklarında ve meyvelerde meydana gelen karalıklardır.

ba,ı ilaÇlayın bālım Karaleke bulmuş bu

kına kına bul-: Ekinlerin başaklarında görülen kına renkli sararmalardır. Bu sararmalarda ürünün kalitesi düşer.

bizim ekinde bi yıl kına kına çokTu

KurT: Meyvelerde, sebzelerde bulunan ve ürünün satışını ve kalitesini düşüren bir zararlıdır.

elmalāda hu ilaÇlamaya hālā KurT Vā

KurTlanma: Bitkilerde veya meyvelerde kurtların oluşması durumudur.

KurTlanma hastalı,ını bi KuruTamadıK

külleme: Genellikle üzümlerde görülen, üzümlerin üzerinin tozlu olması ve üzüm yapraklarının da kıvrık hâl almasıdır.

bi yıl de üzümleri külleme bulmuş bunlā aralamıyō yalım üzümleri PeK ya da suya bo, durmuşlā.

mantar: Bitki ve meyvelerin renklerinin değişmesi ve sağlıklı olmaması durumudur. Bu hastalıkta domates ve biberlerde beyazlıklar görülebilir.

domateSlē daha yiyemeden mantar buldu gene

meyvesi ÇoK gel-: (bk. yeTişTirememe)

ÇiçeKTe aÇÇıK Çiçe,ini KoParsaydınız ya hunuñ meyvesi ÇoK gelmiş

mille-: Salma suyuyla sulanan küçük bitkilerin çevresinin toprakla kaplanmasıdır. Sert olan bu toprak yumuşatılmazsa bitki büyüyemez ve kurur.

suYu milletmişsin a õ, lum gidem de mil kemre,lerini Kıram gari yo,usam Sebzele Kurur

san ol-⁵: Nohut ve haşhaş gibi bitkilerde görülen bitki hastalığının adıdır. Bu bitkiler onları saran kabın içerisinde bulunur. Bu kabın bulunmasına rağmen içerisinde meyvenin, tohumun olmamasına san olmak nedir. Bazen de bu kabın anormal şekli de bu hastalığın adlandırılması için yeter. Bunun bir çeşit bitki meyvesinin yanması olduğu düşünülmektedir.

haşhaşlāda bi yil PeK ÇoK san olan var

so, uK elle-: Bitkilerin soğuktan kaynaklı olarak çiçeğini meyveye döndürememesi veya gövdesinin zarar görmesi. (krş. so, uK Vur-)

a, aÇlā PeK iştahlılāydı ya so, uK elleyvėdi

so, uK Vur-: (bk. so, uK elle-)

geÇenki so, uKlā vurmuş

su Vur-: Fazla sulanmaktan dolayı bitkinin kurumasıdır. (krş. suya bo, dur-, suya kestir-)

PeK dilbarım olmuşlādı su fazla gelmiş Vuruvėmiş

⁵ Kayseri’de bu sözcüğün *sañ* ile ifade edildiği ve sıcak esen bir rüzgâr çeşidi (sam) olduğu belirtilmiştir (Mehmet Ekiz ile 30.10.2020 tarihli yapılan görüşme.). Honaz’da kullanılan *sanın* da bununla ilgili olabileceği düşünülmekle birlikte yörede buna dair bir açıklamaya rastlanmamış, yalnızca *sanda* sıcaklığın etkisi vurgulanmıştır.

suSuz Kal-: Bitkinin zamanında sulanamaması durumunda oluşan bitkideki güçsüzlüktür. Sulama zamanında gerçekleştirilemezse bitkide kurumaya kadar giden geri dönüşümü olmayan sorun ortaya çıkar.

çoK suSuz Kaldılā su yetiřmeyvėdi kőyde KuruTu o gidenlė can dayānceK de,il

suya bo, dur-: (bk. su Vur-)

suya kesTir-: (bk. su Vur-)

onca sebZeyi suya kesTirip atıvėmiřlė vaş vaş

tel: Tel adı verilen ve tele benzeyen sarı sarmaşığın, bitkinin gövdesini veya dalını sıkarak onun kurummasına neden olmasıdır. Bu özellikle sebzelerde görülür.

*tel biberlėn dallānı sıkımış atıvėmiř onu bi temizleyverin yav-
rılām*

tolu beresi: Dolunun meyveye verdiği zarardır. Meyve büyüyüp olgunlaşınca bu kısımlarda yara izi olarak görünür. Meyvenin satılmasına olumsuz etki etmektedir. (krş. tolu çırpması, tolu Vurgunu)

ayvalā heP doru bereli bi yıl nası, satılcek āceb,ola

tolu çırpması: (bk. tolu beresi)

Geçen ya,an dolu ırPmış

tolu Vurgunu: (bk. tolu beresi)

Bütün elmalā tolu Vurgunu, bereli

tolu/yā,mır PaTlaTması: Özellikle kiraz ve vişnenin olgunlaşıp hasat zamanı esnasında yağan yağmur veya doludan etkilenip patlamasıdır. Ürünün satışını engelleyen bir sorundur.

*kirāzleri bu zamanda heP tolu ya da yā,mır PaTlaTıvėriyō
aKılları gidiyodur hindi kirāzcilėn*

uç Kuruması: Salatalık ve domates gibi sebzelerde bitkinin gelişmesini sağlayan taze sürgünlerin bitkinin büyüme ve gelişme evresinde kurumaması durumudur. Bitkinin gövde kısmı yeşil ve canlı olmasına rağmen taze sürgünleri kurumuştur. Bu kuruma için de

zirai mücadele yapılmakla birlikte bitkinin iyileşmemesi de gözlenmektedir. Günümüzde kanser de denilmeye başlanmıştır.

tam meyveye döncék bille bir uÇ Kuruması buluvériyō Sebze soñura soñura KuraKazlaşıP gidiyō

yatma: Sulamanın yoğun olması veya yağmurun kuvvetli yağması sonucu buğday veya arpa gibi bitkilerin dik değil, yatık halde olmasıdır. Bu istenmeyen bir durumdur ve ürünün kalitesini düşürür.

o gidenlere bi yā,mır yā,mış heP ekinlē yaTmış yaTmasa iyiydi hindi Samanı da sarı olur bu,dáyi de az olur

yer da,ı: Tarladaki bazı bölümlerin sebze yetiştirememesi durumudur. Diğer yerlerde ürünün kalitesinde bir sıkıntı yokken ilgili yerde sıkıntının olmasıdır. Bitki hasta değilse bile, topraktan kaynaklı olarak ürünün kaliteli olmaması hususudur.

orası da aynı tarla orda hērā yer da,ı var yalım salaTalıKla olmuyō orda

yeTişTir(e)meme: Bitkinin meyvelerine sağlayacağı enerjinin ve gücün yetersiz kalması ve meyvelerini büyütememesi durumudur. Bu sorun için çiçek zamanı meyve bitkilerinin çiçekleri veya meyveleri azaltılır (krş. meyvesi çok gel-)

BeK Çok meyve vérmış a,aÇ yeTişTirememiş

Sonuç:

Honaz'da kullanıldığı tespit edilen geleneksel bitki hastalıklarının *ateş yanı,ı, ay yenisi (ol-), balgam bul-, belinden Kuru-, büzlenme, çiçek dökme, Çürüme, dişi boş, gazal bul-, gün yanı,ı, Karado,ı ol-, Karaleke, kına kına bul-, külleme, meyvesi Çok gel-, san ol-, so,ıK elle-, so,ıK Vur-, su Vur-, suSuz Kal-, suya bo,ıdur-, suya kesTir-, tolu beresi, tolu Çırpması, tolu Vurgunu, tolu/yā,mır PaTlaTması, uÇ Kuruması, yatma, yer da,ı, yeTişTir(e)meme, bambıl dadan-, basıra bul-, eyef KurTu zararı, KurT, KurTlanma, mantar, mille-, tel olduğu görülmüştür. Bu hastalıkların, bitkiden, güneşten, topraktan, aşırı yağıştan, meyvenin fazla olmasından, sulama sorunlarından, bitkilere zarar veren böceklerden ortaya çıkabildiği belirlenmiştir. Ancak ay yenisi ol- sorununun inançla ilgi-*

si olmalıdır. Bunun da ayrıca araştırılmaya değer olduğu düşünülmektedir.

Yörede kullanılan ve tespit edilemeyen hastalıklar da olabilir. Onların da söz varlığına kazandırılması için kayıt hline alınıp unutulmaması sağlanmalıdır.

Kaynakça

- AKAN, Kadir-ÇETİN, Lütfi-ALBOSTAN, Seval-DÜŞÜNCELİ, Fazıl-MERT, Zafer (2006). “İç Anadolu’da Görülen Önemli Tahıl Ve Nohut Hastalıkları”, *Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 15(1-2): 29-48.
- AKTAŞ, Hüseyin (2001). *Önemli Hububat Hastalıkları ve Sürvey Yöntemleri Kitapçığı Tarım Ve Köyişleri Bakanlığı Tarımsal Araştırmalar Genel Müdürlüğü Bitki Sağlığı Araştırmaları Daire Başkanlığı*, 80 sayfa, Ankara.
- AVCI, Mustafa-İÇEL, Bilgi (2016). “Ay Döngüsünün Dikili Ağaçlarda Su İçeriği Ve Odonlarda Böceklenme Üzerine Etkisi”, *Türkiye Ormancılık Dergisi*, 17(1): 20-29.
- BİRAY, Nergis (2009), “Denizli Ağzından Derleme Sözlüğü’ne Katkılar”, *Turkish Studies*, C 4 / 8, 747-776.
- BURAN, Ahmet (1996). “Derleme Sözlüğü’ne Katkılar”, *Türk Dili*, S 535, Temmuz, Ankara: TDK Yayınları, s. 38-43.
- GÜLER, Metin (2012). “Türkiye’deki İl ve İlçe Ağzları Üzerine Yapılan Lisansüstü Çalışmalarla İlgili Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies*, 7/4:1835-1861.
- KORAŞ, Hikmet (2002). “Derleme Sözlüğüne İlaveler”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 12: 171- 209.
- KORKMAZ, Zeynep (2005). “Anadolu Ağzları Üzerindeki Araştırmaların Bugünkü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 199- 221.
- KÜÇÜKSİLLE, Engin (2013). “Ayın Evresi Etkisi ve İMKB’de Bir Uygulama”, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Temmuz, s. 187-194.
- UYSAL, İdris Nebi (2018). “Himmetli (Niğde-Merkez) Köyü Ağzından Derleme Sözlüğü’ne Katkılar”, *ERDEM*, Haziran 2018; Sayı: 74: 139-156.
- YILDIZ, Figen (2012). *Bitki Fungal Hastalıkları. fi-le:///C:/Users/HP/Downloads/B%C4%B0TK%C4%B0%20FUNGAL%20HASTALIKLARI%20(2)-converted.pdf*

Elektronik kaynaklar

<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/bilimsel-olarak-kanitlandi-anadoluda-ay-icin-soylenen-o-soz-bosuna-degilmis-40294949>

- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Honaz>
<https://www.sorhocam.com/uploads/docs/bugday-surme-30043.pdf>
https://www.google.com/search?q=%C3%BCz%C3%BCmlerde+k%C3%BClleme&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=2ahUKEwjh1vXhjdDsAhVj_SoKHQj8DIQQ_AUoAXoECAUQAaw&biw=1366&bih=676#imgrc=H-pxGo-QbueOhM
[https://ders.im/embed/bitki-hastaliklari,](https://ders.im/embed/bitki-hastaliklari)
[https://www.google.com/search?q=%C3%BCz%C3%BCmlerde+k%C3%BClleme&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=2ahUKEwjh1vXhjdDsAhVj_SoKHQj8DIQQ_AUoAXoECAUQAaw&biw=1366&bih=676#imgrc=QEIfnw5Ed_gnYM,](https://www.google.com/search?q=%C3%BCz%C3%BCmlerde+k%C3%BClleme&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=2ahUKEwjh1vXhjdDsAhVj_SoKHQj8DIQQ_AUoAXoECAUQAaw&biw=1366&bih=676#imgrc=QEIfnw5Ed_gnYM)
https://www.google.com/search?q=erik+ve+%C5%9Feftali+a%C4%9Fa%C3%A7lar%C4%B1ndaki+yap%C4%B1%C5%9Fkan+yumrular&safe=strict&sxsr=AleKk03Sucj7dRQLDYb_aVtT4KsYIBOWJw:1603981827080&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=2ahUKEwjYv534gdrsAhUOohQKHW71BiQQ_AUoAXoECAcQAaw&biw=1099&bih=645#imgrc=POARm7T5iIsQCM
https://www.google.com/search?q=bitkilerde+g%C3%BCn+yan%C4%B1%C4%9F%C4%B1&tbn=isch&ved=2ahUKEwi0x5rqgtrsAhVWLxoKHTaKDXkQ2-cCegQI-ABAA&oq=bitkilerde+g%C3%BCn+yan%C4%B1%C4%9F%C4%B1&gs_lcp=CgNpbWcQAzoCCAA6BggAEAUQHjoGCAAQCBAeOgQIABAYUMeKAV-jDngFg9aABaABwAHgAgAGuAYgBrQmSAQQwLjEwmAEAoA-EBqgELZ3dzLXdpelpbWfAAQE&scIent=img&ei=8tKaX7SGBtbeaLaUtsgh&bih=645&biw=1099&safe=strict
https://www.google.com/search?q=bu%C4%9Fday+yan%C4%B1k%C4%B1%C4%9F%C4%B1&safe=strict&sxsr=AleKk01PJQqBEoREIJINxoE9zTOMA2Xvg:1604056751904&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=2ahUKEwiU95WHmdzsAhUK5uAKHQRrAhUQ_AUoAXoECAcQAaw&biw=1099&bih=607
<http://terraquadesign.com/2015/08/01/bitkiler-icin-kullanilan-ay-takviminden-haber-dar-misiniz/>

Kaynak Kişiler

- K.1. Ali Karaca, 70, Kızılyer Kasabası, okur yazar değil
K.2. Ayşegül Arslan, 41, Kızılyer Kasabası, ilkokul mezunu
K.3. Ayşe Kaşıkçı, 40, Karateke Köyü, ilkokul mezunu
K.4. Emine Gümeli, 58, Kızılyer Kasabası, ilkokul mezunu
K.5. Hatice Arslan, 82, Kızılyer Kasabası, okur-yazar değil
K.6. Hatice Hanım Çelik, 40, Aydınlar Köyü, ilkokul mezunu
K.7. Mehmet Ali Cevke, 70, Kızılyer Kasabası, ilkokul mezunu
K.8. Mehmet Ceyhan, 75, Kaklık Kasabası, ilkokul mezunu
K.9. Altın, 75, Honaz, okur-yazar değil
K.10. Pâkize Çelik, 75, Aydınlar Köyü, ilkokul mezunu
K.11. Perihan Sarıkaya, 55, Kızılyer Kasabası, ilkokul mezunu
K.12. Ümmühan Aydın, 60, Honaz ve Emirazizli Köyü okur-yazar değil
K.13. Ahmet Arslan, 64, Kızılyer Mahallesi, ilkokul mezunu.

Ağız Özelliklerini Göstermek İçin Kullanılan İşaretler

ɑ: a-ı arası

á: a-e arası ses

ā: Uzun a.

ă: kısa a

è: kapalı e

ê: kısa e

ě: e-i arası ses

ē: uzun e

ħ: düşmek üzere olan h sesi

ı̇: kısa ı

ĩ: kısa i

î: ı-i arası ses

ī: uzun ı

î: uzun i

ı̇: düşmek üzere olan ı sesi

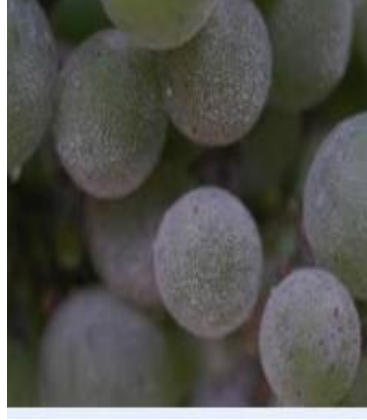
ō: uzun o

- û: u-o arası ses
ù: düşmek üzere olan u
ũ: kısa u
ū: uzun u
ū̄: uzun ü
Ë: uzun ö
Ç: ç-c arası ses
K: k –g arası ses
P: p-b arası ses
T: t-d arası ses
V: v-f arası ses
f: titrekle, düşmeye yakın r
S: s-z arası ses
y: düşmek üzere olan y
ŋ: nazal n
,: Ulama işareti

Ek⁶:

Karaleke

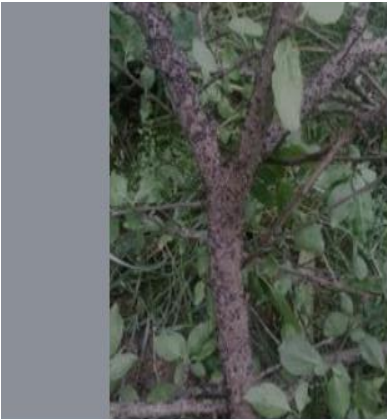
Külleme

Külleme

Mantar

Büzlenme

Büzlenme

⁶ Fotoğrafların alındığı kaynaklar elektronik kaynaklar içerisinde gösterilmiştir.

Dolu zarar

Gün yanığı

Kına kına bulma

ŞİFÂYÎ'NİN ŞERH-İ ŞEBİSTÂN-I HAYÂL'İNDE HAYATA ÖLÜME DÜNYAYA VE AHİRETE DAİR GÖRÜŞLER

Özet

Şebistân-ı Hayâl, İranlı şair Fettâhî tarafından yazılan ve ahlakı süsleyen nasihatler ihtiva eden bir eserdir. Manzum-mensur karışık olarak yazılan eser, sekiz cennete benzetildiği için sekiz ana bölümden oluşur. Dervîş Muhammed Şifâyî'ye göre sınırsız feyizler ihtiva eden Şebistân-ı Hayâl, muamma tarzında kaleme alınmıştır ve içerdiği ince manalar sebebiyle her okuyanın kolayca idrak edebileceği bir nitelikte değildir.

Şebistân-ı Hayâl'i herkesin istifadesine sunma amacı taşıyan Dervîş Muhammed Şifâyî, Şerh-i Şebistân-ı Hayâl'in mukaddimesinde esere ilişkin görüşlerini ifade etmiştir. Eserini yüz günde tamamladığını ifade eden şârih, maksadına yönelik olarak sade bir dil kullanmıştır.

Bu çalışmada ilk olarak Şerh-i Şebistân-ı Hayâl'le ilgili kısa bir bilgi verilecektir. Ardından sekizinci bâbın ikinci faslında yer alan hayata, ölüme, dünyaya ve ahirete dair görüşler incelenecektir. Bu konular, Şerh-i Şebistân-ı Hayâl'den seçilen örnek metinlerden yola çıkılarak tetkik edilecektir. İnceleme esnasında yukarıda zikredilen konularla ilgili hayallerin, düşüncelerin, kelime ve harf oyunlarının eserde nasıl yer aldığı üzerinde durulacaktır. Ayrıca bu örneklerden yararlanılarak dönemin inanç dünyasına dair ipuçları ortaya konmaya çalışılacaktır.

ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF
TURKISH WORLD
STUDIES
CİLT 4 / SAYI 1 /
OCAK 2021

Sorumlu Yazar
Corresponding Author

Gökhan BİLGİÇ
Dr., Özel Niğde Final
Akademi Anadolu ve
Fen Lisesi, bil-
gic_91@outlook.com

Gönderim Tarihi
Received
30.12.2020

Kabul Tarihi
Accepted
03.02.2021

Atf
BİLGİÇ, Gökhan
(2021). "Şifâyî'nin
Şerh-i Şebistân-ı
Hayâl'inde Hayata
Ölüme Dünyaya ve
Ahirete Dair
Görüşler", *Uluslara-
rası Türk Dünyası
Araştırmaları*
Dergisi, (4/1), 19-28

ARAŞTIRMA
MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Anahtar sözcükler: Şifâyî, Şerh-i Şebistân-ı Hayâl, Hayat, Ölüm, Dünya, Ahiret

ŞİFAYÎ'S VIEWS ON LIFE DEATH WORLD HERE-AFTER IN SHARH SHABİSTAN KHAYAL

Abstract

Shabistan Khayal is a work written by the Iranian poet Fattahi and contains advice on morality. Written with a mixture of prose and poetry, this work consists of eight main chapters because it is likened to eight heaven. According to Darwish Muhammed Shifayi, Shabistan Khayal which contains unlimited benefits, was written in an dilemma style. The work is not easily comprehensible by every reader due to the difficult meanings it contains.

Darwish Muhammed Shifayi expresses his views about the work in the foreword. He wants to present his work for everyone's benefit. He finished writing his work in a hundred days and used plain language for its purpose.

In this study, firstly, a brief information will be given about Sharh Shabistan Khayal. Then the view on life, death, the hereafter and the world in the second part of the eighth chapter will be examined. These issues will be examined through sample texts selected from Sharh Shabistan Khayal. During the analysis, it will be emphasized how dreams, thoughts, word and letter games about the above mentioned subjects are included in the work. In addition, clues about the world of belief of the period will be tried to be revealed by using these examples.

Key Words: Shifayi, Sharh Shabistan Khayal, Life, Death, World, Hereafter

Giriş

Dervîş Muhammed Şifâyî, *Şebistân-ı Hayâl*'i “tarz-ı muamma ve tavr-ı garîb” üzere kaleme alınmış bir eser olarak niteler (Özdemir, 2017: 341; Bilgiç, 2019: 21). Günümüzde de geçerliliğini koruyan ve Şifâyî'nin ifadesiyle ahlakı süsleyen sınırsız feyizlerden oluşan *Şebistân-ı Hayâl*, içerdiği ince manalar sebebiyle herkesin anlayabileceği nitelikte bir eser değildir. Eserin içerdiği manaların anlaşılabilmesi için şerhe ihtiyaç duyulur. *Şebistân-ı Hayâl*, ilk kez 16. yüzyılda Sürûrî¹ tarafından ikinci

¹ Bkz. Bilal Elbir, *Sürûrî'nin Şerh-i Şebistân-ı Hayâl'i-Metin-İnceleme*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2003.

olarak da 17. yüzyılda Şifâyî tarafından şerh edilmiştir (Özdemir, 2017: 338, Bayak, 2017: 251).

Şifâyî, eseri şerh ederken ilk olarak *Şebistân-ı Hayâl*'in tercümesine yer verir. Ardından “sanat” başlığı altında o ifadenin gizlediği manaları açıklar. Şârih, aslı Farsça olan ve manzum-mensur karışık olarak yazılan eserdeki mensur kısımları bir bütün olarak ele alırken manzum kısımları genellikle ikişer mısra hâlinde tercüme ve şerh eder (Özdemir, 2017: 341; Bilgiç, 2019: 22).

Şebistân-ı Hayâl'de hayatın çok çeşitli yönlerine dair konular, harf ve kelime oyunları ile geniş bir muhayyile ve çağrışım zenginliği içinde ifade edilir. Eserde ilk olarak Allah'a hamd, naat, münâcât, eserin telifi, babların tertibi ve eski şairler hakkındaki bölümler yer alır. Ardından eserin esas kısmını meydana getiren sekiz bâba geçilir. Birinci bâbda îmân ve İslâm, ikinci bâbda padişâhlar ve yardımcıları, üçüncü bâbda ilim, dördüncü bâbda zühd, beşinci bâbda ahlâk ve insan cinsleri, altıncı bâbda lezzetli ve arzu edilen şeyler, yedinci bâbda yiyecekler, sekizinci bâbda faydalı şeyler gibi konular üzerinde durulur. Bu sekiz bâbın içinde de sayısı üç ile sekiz arasında değişen fasıllar vardır (Özdemir, 2017: 339-340; Bilgiç, 2019: 41-65).

Eserin sekizinci bâbı, faydalı şeyler hakkındadır ve dört fasıldan oluşmaktadır. Bu bâbın ilk faslı ömrün miktarı ve yılları hakkındadır. Bu fasılda insan ömrünün çocukluk, gençlik, orta yaşlılık ve ihtiyarlık dönemlerine ait görüşler ile yaş aralıklarına yer verilir². İkinci fasılda hayat, ölüm, dünya ve ahirete dair görüşler yer alır. Üçüncü fasılda, insanların yapması ve yapmaması gereken hususlar üzerinde durulur. Dördüncü fasıl ise hatime niteliğindedir.

Çalışmamızın konusunu sekizinci bâbın ikinci faslı oluşturmaktadır. Bu fasılda hayat, ölüm, dünya ve ahirete dair görüş-

² Bu konuda “Gökhan BİLGİÇ, (2018), “Derviş Muhammed Şifâyî'nin Şerh-i Şebistân-ı Hayâl'inde Ömür ve Ömrün Yılları”, 2. *Uluslararası İpek Yolu Akademik Çalışmalar Sempozyumu*, 20-22 Eylül 2018/ Nevşehir. (Özet bildirisi)” adlı çalışmamız mevcuttur.

ler; eserden seçilen örnek metinler üzerinden belirli bir tasnif ve sistem dâhilinde incelenmiştir³.

1. Şerh-i Şebistân-ı Hayâl’de Hayata Ölümüne Dünyaya ve Ahirete Dair Görüşler

Şerh-i Şebistân-ı Hayâl’in sekizinci bâbının ikinci faslını hayat, ölüm, dünya ve ahiret konuları oluşturmaktadır. Eserde bu konular hakkındaki fikirler; hayat, ölüm, dünya, ahiret kelimeleri ve bu kelimelerle ilişkili sözcükler üzerinden ifade edilir.

1. 1. Hayata Dair Görüşler

Aşağıdaki alıntıya göre yaşamın evveli birliktelik ve sohbet ise de sonu ayrılığa yakındır. Şârih burada gizlenen manayı açıklarken lügatlerde *yaşayış*, *geçim* gibi manalara gelen ma‘îşet (معيشت) kelimesinin ilk kısmının birliktelik ifade eden ma‘ (مع) kelimesi olduğunu ikinci kısmının ise *ayrı ayrı olma*, *dağılma* manalarına gelen şett (شت) kelimesi olduğunu ifade eder:

Ma‘îşet evvelinden egerçi kelime-yi musâhabet ü ictimâ‘ zâhirdiür âhirini gör ki şett ü tefrikaya karîndür ve egerçi ecel başdan ayaga harbe urmakdur kalb nazar ile anda gör ki zemîn âfetinden gönül sığınmakdur sanat ma‘îşet lafzı evveli ma‘ lafzıdır ki musâhabet içündür âhiri şett lafzıdır îmâ ider ki ma‘îşetün evvelinde her ne kadar ictimâ‘ var ise âhirinde tefrika emr-i mukarrerdür

Sekizinci bâbın ilk faslında yer alan bu alıntıda ömür kelimesinin Arap harfleriyle yazılışından hareketle nükteli bir manaya yer verilmiştir. Eserde hayatın tatlı ve eğlenceli dönemlerinin çocukluk zamanları olduğu ve çocukluk dönemi bittikten sonra ölüm acılığının görüleceği ifade edilir. Şifâyî, Fettâhî’nin esere gizlediği manayı çözümlerken ‘ömr (عمر) kelimesinin ilk harfi olan ‘aynın (ع) akan bir pınar gibi düşünüldüğünü söylemiştir. Şarihe göre bu harften geriye kalan *acılık* manasındaki mürr (مر) kelimesi de hayatın kalan kısmının acı olacağına işaret

³ Bu çalışmadaki metinler, “Gökhan Bilgiç, *Dervîş Muhammed Şifâyî, Şerh-i Şebistân-ı Hayâl, İnceleme - Metin - Sözlük - Tıpkıbasım*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2019.” adlı doktora tezinden alınmıştır.

eder (ع+مر). Aynı zamanda mürr (مر) kelimesi, Arap harfleriyle yazıldığında *ölüm* anlamına gelen merg (مرک) kelimesinin harflerinin üçte ikisini oluşturmaktadır:

*Ey dervîş hayât serçeşmesi safâ vü uzûbeti evvel-i 'ömrde-
dür ki oğlanlık eyyâmıdır çünkü andan geçdün merg acılığı
nişânıdır 'ömr lafzında bak ki evvelinde 'ayn-ı mu'ayyen ya 'nî
durmaz akar gözlü pınardur ve âhirinde mürr ki merg sülüsânı-
dur zâhir sanat 'ömr lafzı 'aynı ism itibârı ile çeşme mürâdifi
'ayn idüp bâkîsi mürr lafzıdır ki telh mürâdifidür merg lafzı
sülüsânıdır pes 'ömr evvelini geçdikde merg acılığı nişânı ol-
magla telmîh ider*

1. 2. Ölüme Dair Görüşler

Esere göre *ecel* kelimesindeki elif harfî, görünüşte dostlardan ayrılık kılıcıdır. Ancak onun bu ayrılışından cân cilâsı çıkmaktadır. Buna göre *ecel* (اجل) kelimesinin ilk harfî olan elif (ا) ayrılık kılıcına benzetilir ve *ecel* kelimesi kalb-i ba'zla cilâ (جلا) kelimesine dönüşür. Buradan hareketle *ecel*'in her ne kadar dostlardan ayrılık gibi görünse de esasında cân cilâsı olduğu ifade edilir:

Sûretle eger ecel elifi firâk tîgidür velî anun tefrikasından cân cilâsı peydâdur sanat ecel elifin tîg-i firâka teşbîh itdi ve ecel lafzı kalb-i ba'zla cilâ olur îmâ ider ki ecel yanî ahiret egerçi ahbâbdan firâkdur velî cân-ı mücellâ olmaga sebedür

Aşağıdaki alıntıda ölmüş bir kimseye önce acılık, sonrasında da on mutluluk geleceği belirtilmektedir. Buna göre *ölü* manasına gelen mürde (مردہ) kelimesinin ilk kısmı *acılık* anlamındaki mürr (مر) kelimesi, ikinci kısmı da *on* manasına gelen deh (ده) kelimesidir. Ayrıca on kelimesiyle de şâdîlık yani mutluluk kastedilmektedir. Buna göre ölüm, kişiye önce acı gelebilir fakat sonrasında on mutluluk vardır:

Ölmüşe bir acılık geldi yüz önüne lik on şâdîlıkdur anun kuyrugunda sanat mürde lafzı cüz'-i evveli mürr zamm u teşdîd ile telh mürâdifidür sânisî dehdür anı şâdîlıktan kinâye itdi pes mürdeye acılık bir amma sonra on şâdîlık olduğına îmâ eyledi

1. 3. Dünyaya Dair Görüşler

Esere göre dünyaya duyulan muhabbet, gönlün esas muradını hamlaştırmaktadır. Arap harfleriyle yazıldığında dünyâ (دنیا)

kelimesinin içi yani ortasındaki harfleri, *ham* manasına gelen niyy (نى) kelimesidir. Burada geçen *gönül* kelimesi, *dünyâ* kelimesinin ortadaki harflerine işaret eder. “*Dünyâ lafzına bak anun gönlünde hâm geldi*” ifadesinden bu durum kastedilmektedir:

Gönlünün murâdı mîvesin hâm ider cihân mahabbeti dünyâ lafzına bak anun gönlünde hâm geldi sanat dünyâ lafzı içi neyydür feth ü teşdîd ile iç yağı ma'nâsına kütüb-i mu'temed-i 'aleyhâda mevcûddur hâmlık mukarrer ü ba'z-ı kütübde kesr ü teşdîd ile hâm ma'nâsına mezkûrdur

Aşağıdaki alıntıda dünyanın geçiciliğini bilen ve ondan vazgeçen bir kimsenin yalnız kalmanın lezzetini bileceği ve dünyada en azla yetinirse sonunda Hak didarına kavuşacağı ifade edilir. Buradaki manaya göre *dâr-ı fenâ* (دار فنا) kelimesi *kalb-i ba'z* ile *yalnızlık* manasına gelen *infirâd* (انفراد) kelimesine dönüşür. Metinde geçen *zîr ü zeber* ifadesi, *kalb-i ba'za* işaret etmektedir. *Ekall* (اقل) kelimesi ise kalble *yüz* manasına gelen *likâ* (لقا) kelimesine dönüşür. Burada geçen dil ifadesi de muamma dilinde *kalb-i külle* işaret etmektedir. Burada anlatılmak istenen manaya göre kişi, dünyalık istek ve arzularından vazgeçmedikçe yalnızlık hâlinde lezzet alamaz. Diğer taraftan en aza kanaat etmedikçe de Hakk'ın didarına vusul, müyesser olmaz.

Ey dervîş her kimse ki dâr-ı fenâyı zîr ü zeber ider infirâd lezzetin bilür ve her kimse ki dünyâda ekall ile kifâf düze yanî ekalle kanâ'at ide 'âkıbet dili likâ-yı Hudâdan nâz ider sanat dâr-ı fenâ lafzı kalble infirâd olur ve ekall lafzı kalble likâ olur îmâ ider ki dâr-ı dünyâyı zîr ü zeber itmeyince lezzet-i infirâd bulunmaz ve ekall ile kanâ'at itmeyince likâ-yı Hudâya vusûl müyesser olmaz

1. 4. Ahirete Dair Görüşler

Şerh-i Şebistân-ı Hayâl'e göre ahiretin evveli âh ve sıkıntı ise de sonu Hakk'ın fazilet ve nimetine mazhar olmaktır. Buna göre Arap harfleriyle yazıldığında *âhiret* (اخرت) kelimesinin ilk kısmı *âh* (اخ) olur ki hüznü ifade eder. İkinci kısmı ise *rett* (رت) kelimesidir. *Ulu* manasına gelir. Yani ahiret, başta sıkıntı olsa da sonunda kişinin Allah'ın faziletine ve nimetine ulaşmasını sağlar:

Âhiret evveli eger nâle vü âhdur ölümden âhir seni ulu ider fazl-ı Hak u ni'met-i 'âmdan sanat âhiret lafzı evveli âh lafzıdır ki kelime-yi melâldür cüz'-i sânisî rett lafzıdır feth ü teşdîd ile ulu ma'nâsınadır pes î mâ oldı ki dünyâda hâmlık mukarrer âhiretün gerçi evveli melâl görünür ammâ âhir fazl-ı Hak mazharı olmağa sebebdir ve evvelki âhiret lafzı müfredür ukbâ ma'nâsına ikinci mürekkebdür âhir seni ma'nâsına ikisi beyninde tecnîs-i hattî vardır

Aşağıdaki alıntıya göre ahiret hesabına içten inanan bir kimsenin gönlü huzura erer. Kıyamet hesabına inanan kimse de bütün gönüllerden övgü bulur. Şârih buradaki manayı açıklarken *hesap* manasına gelen şümâr (شمار) kelimesinin kalble *dinlenme*, *rahat* manalarına gelen râmiş (رامش) kelimesi olacağını söyler. Şarihe göre kıyâmet (قيامت) kelimesinin ve *övgü* anlamına gelen senâ (ثنا) kelimesinin ebced hesabındaki karşılığı beş yüz elli birdir, yani aynıdır. Bu nüktede ahiret ve kıyamet hesabına inanan bir kimsenin gönlünün huzur bulacağı ve bütün gönüllerin övgüsüne mazhar olacağı belirtilmektedir:

*Her kimse ki hisâb-ı âhirete i'tikâd ider sekîne-yi dil görür ve ol kimse ki hisâb-ı kıyâmeti togru bilür cümle dillerden senâyı kâmil bulur bul ki şümâr dil râm olmasındur ve kıyâmet hisâbında senâ hâsıldur **sanat** şümâr lafzı kalble râmiş olur ve kıyâmet lafzı hisâbı beş yüz elli birdür senâ lafzı dahı öyledür*

Şerh-i Şebistân-ı Hayâl'de cehenneme girmemek rahatlık olarak ifade edilmiş ve kişinin gönül yolunu açması gerektiği belirtilmiştir. Şârih burada gizlenen manayı şu şekilde açıklamaktadır: Cehennem (جهنم) kelimesinin ilk ve son harfleri *âsâyış* manasına gelen cemm (جم) kelimesini oluşturur. Cehennem, kalb ile *yol* manasına gelen menhec (منهج) kelimesi olur. Yani cehenneme girmemenin insana huzur vereceği, akıllı bir kimsenin düşünerek cehenneme girmemenin yolunu bulacağı ifade edilir:

*Cehennem ki etrâfında dinlenmekdür aç gönül yolını anun eczâsından **sanat** cehennem lafzı evvel ü âhiri cemmdür âsâyış ma'nâsına ve kalbi menhecür yol ma'nâsına î mâ ider ki cehennem etrâfi yanî girmemek âsâyışdür pes âkıl dili ile fikr ider anun yolın bulur*

Aşağıdaki alıntıda bir 'ârifin gönlünün ne kadar perişân olursa mertebesinin o denli yüksek olacağı ifade edilmektedir. Şârih, 'ârif (عارف) kelimesinin kalb-i ba'zla erfa' olacağını söy-

ler. Erfa‘ (ارفع), *en yüksek* demektir. Muammâ dilinde perişân ifadesi kalb-i ba‘za işâret emektedir.

‘Ârif gönli ne denli eger perîşândur cennetden erfa‘ u güşâderekdür elbette cennetler küngresi aşagıdadur ve şerefden gönül gûşesi yukarudur sanat ‘ârif lafzı kalb-i ba‘zla erfa‘ olur cem-i cennet kesr-i evvel ile cinândur fethle cenân ma‘nâsınadır îmâdur ki dil-i ârif cennetden erfa‘ u a‘zamdur

Sonuç

Şerh-i Şebistân-ı Hayâl’in sekizinci bâbının ikinci faslı; hayata, ölüme, dünyaya ve ahirete dair düşüncelerden oluşmaktadır. Bu düşünceler; hayat, ölüm, dünya, ahiret kelimeleriyle ya da bu kelimelerle anlamca ilişkili sözcükler üzerinden yapılan harf ve kelime oyunları ile anlatılmıştır.

Fasılda hayatın başında birliktelik olsa da sonunda ayrılık olacağı ifade edilir. Esere göre ölüm, kişiye önce acı gelir fakat sonrasında kişiyi mutluluğa kavuşturur. Kişinin dünyada huzura ermesi için nefsin arzu ve isteklerinden vazgeçerek aza kanaat etmesi tavsiye edilir. Ahiretle ilgili olarak ahiret gününe ve kıyamet hesabına inanan bir kimsenin gönlünün huzura ereceği söylenir. Sonuç olarak esere Fettâhî tarafından gizlenen manaların ve söz oyunlarının bu fasılda da şârih tarafından ustalıkla açıklandığı görülmüştür.

Kaynakça

- ARSLAN, Mehmet (2000). “Zâtî'nin Şiirlerinde Mu‘ammâ Benzeri Bazı Harf ve Kelime Oyunlarına Dair”, *Osmanlı Edebiyat- Tarih- Kültür Makaleleri*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, s. 305-317.
- ARSLAN, Mehmet (2012). “Muamma Çözüm Teknikleri ve Örnek Muamma Çözümleri”, *Uluslararası Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu (Prof. Dr. Mehmed Çavuşoğlu Anısına)* (10-12 Mayıs 2012), Ordu.
- BAYAK, Cemal (2017). “Klasik Türk Edebiyatında Şerh-i Şebistân-ı Hayâl ve Yusüfî'nin Şebistân-ı Hayâl'i”, *International Journal of Language Academy*, Volume 5/6 September. s. 246-258.
- BİLGİÇ, Gökhan (2018), “Dervîş Muhammed Şifâî'nin Şerh-i Şebistân-ı Hayâl'i'nde Ömür ve Ömrün Yılları”, *2. Uluslararası İpek Yolu Akademik Çalışmalar Sempozyumu*, 20-22 Eylül 2018/ Nevşehir. (Özet bildirisi).
- BİLGİÇ, Gökhan (2019). *Dervîş Muhammed Şifâî, Şerh-i Şebistân-ı Hayâl, İnceleme - Metin - Sözlük – Tıpkıbasım*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BİLKAN, Ali Fuat (2000). *Türk Edebiyatında Mu‘ammâ*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- CANIM, Rıdvan (2016). *Divan Edebiyatında Türler*, 5. Baskı, Ankara: Grafik Yayınları.
- ÇELEBİOĞLU, Âmil (1985). Türk Edebiyatında Yaşâmeler, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1, s. 151-286.
- DERVÎŞ MUHAMMED ŞİFÂÎ, *Şerh-i Şebistân-ı Hayâl*, Süleymaniye Kütüphanesi, Serez No: 2656.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2008). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 25. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi.
- DİLÇİN, Cem (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ELBİR, Bilal (2003). Sürûrî'nin Şerh-i Şebistân-ı Hayâl'i, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- ELBİR, Bilal (2005). “XVI. Yüzyıl Şerh Edebiyatı İçinde Şerh-i Şebistân-ı Hayâl'in Önemi”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Vol: 13/ No: 2, s. 623-632.
- ELBİR, Bilal (2007). “Sürûrî'nin Şerh-i Şebistân-ı Hayâl'indeki Şerh Metodu ve Hurûfilik Yanısmaları”, *Turkish Studies/ Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/3 Summer, s. 212-229.
- KANAR, Mehmet (1998). *Büyük Farsça Türkçe Sözlük*, İstanbul: Birim Yayınları.
- KANAR, Mehmet (2011). *Farsça Dil Bilgisi, Konuşma, Çeviri Tekniği, Sözlük Farsça-Türkçe / Türkçe-Farsça*. İstanbul: Say Yayınları.
- KAYA, Doğan, Yaşnameler, (Erişim: http://turkoloji.cu.edu.tr/HALK%20EDEBIYATI/dogan_kaya_ya_snameler.pdf) (Erişim Tarihi: 28.05. 2020).

- ÖZDEMİR, Mehmet (2017). “Derviş Muhammed Şifâî’nin Şerh-i Şebistân-ı Hayâl’indeki Muammâ Çözüm Yöntemleri Üzerine Bir İnceleme”, *Journal of History Culture and Research*, 6(2), 336-357.
- ÖZTÜRK, Mürsel (2017). *Farsça Dilbilgisi*, Ankara: Murat Kitabevi.
- PALA, İskender (2008). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- PARLATIR, İsmail (2009). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Yargı Yayınevi.
- REDHOUSE, James W (1890). *Turkish and English Lexicon*, İstanbul.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ (2009). *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- TARLAN, Ali Nihad (1936). *Divan Edebiyatında Muamma*, İstanbul: Burhaneddin Matbaası.
- TÖKEL, Dursun Ali (2016). *Divan Şiirinde Harf Simgeciliği*, 2. Baskı, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınları.
- TÜRK DİL KURURMU (1995-1996). *Tarama Sözlüğü*, (1-7. Cilt), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AFGANİSTAN ÖZBEKÇESİNDE AKRABALIK TERİMLERİ

افغانستان اوزبېك تىلىدە قىرىنداشلىق

اتمەلرى

خلاصە

عمومي اۆلەراق قرەلگندە، تۆرکلر اراسىدە عايلە، باغایت اهمیتگە ایگە بۆلگنلىگى كۆرىلمەقدەدیر. شو اوچون بو اهمیت، تۆرک بۆیلریدە عايلە و عايلە سببلى سانسىز و تۆزوملى شکلده قىرىنداشلىق اتمەلرى نىنگ اۆرتە-گە چىقىشىگە دللىل بۆلگندیر. تۆرک اوروغلریدە قىرىنداشلىق اتمەلرى بۆیۆك بىر بايلىق كۆرستمەقدەدیر. تۆرک تىللر یگە بو اۆزمللىك كاراكتراستىك بىر اۆزمللىك-دیر. اېنگ ازیدە قۇشنى تىللر يعنى فارسچە، اړدوچە، روسچە، پشتونچە و تاجىكچە بىلن قىياسلنگندە بو اۆزمللىك اۆزىنى اچىقچە نما بېرماقدەدیر. تۆرکچە نىنگ سۆز بايلىگیدە قىرىنداشلىق اتمەلرى، يقىنلىك، حیوان، اۆتلر و انسان اۆلرى اساس سۆزلر اۆلەراق قىبول اېتىلمەقدەدیر.

افغانستان اۆزبېكچەسى كۆچە و بازار تىلى بۆلىپ قالگنلىگى اوچون و باشقە قىرىنداش تۆرک تىللریدن ايرىلىپ، اۇزاق بۆلگنلىگى سبب، همده قۇشنى خقلر و تىللر تمانیدن كمسیتىلگنى، حتى كه تاشلنگنلىگى دللىل، اۆنوب اۆسمەى قالگنلىگى كۆرىنماقدەدیر. افغانستان اۆزبېكچەسىگە، يىللر بۆيىچە هيچ بىر ادبى اثر يازىلمگنلىگى تئبیت بۆلدى. شونىنگدېك كېيىنگى يىللردە قۇشنى تىللر تاثيریدە خصوصن فارسچە نىنگ تاثيریدە مركب (اۆزبېكچە/فارسچە) قىرىنداشلىق اتمەلرى نىنگ وجودكە كېلىشى كۆرىندى. بىراق يەنە-ده هم بو تىل سۆزلار وچىلرى كۆپگىنە قىرىنداشلىق اتمەلرىنى اسرەب قالىدیلر. بو تۇغرىدە افغانستان اۆزبېكچەسىدە يازىلگن تۆرلى قىناقلر دقت بىلن تېكشیرىلدى. و اۇقوچى نىنگ فايده-لى و قۇلەى قوللنىمى اوچون تئبیت اېتىلگن اتمەلر الفبا ترتىبىگە كىرىتېلگندیر.

كلیدی سۆزلر: افغانستان اۆزبېكچەسى، قىرىنداشلىق اتمەلرى، تۆرک اوروغلر.

ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF
TURKISH WORLD
STUDIES
CİLT 4 / SAYI 1 /
OCAK 2021

**Sorumlu Yazar
Corresponding Author**

Hasamuddin HAM-
DARD
Abdullatif KHALİD-
BEK

[hasamud-
din.hamdard@yahoo.com](mailto:hasamud-
din.hamdard@yahoo.com)

latifkhaleed-
bek@gmail.com

**Gönderim Tarihi
Received**

16.01.2021

**Kabul Tarihi
Accepted**

03.02.2021

Atf

HAMDARD,
Hasamuddin,
KHALİDBEK,
Abdullatif (2020).
“Afganistan Özbekçe-
sinde Akrabalık
Terimleri”, *Uluslararası
Türk Dünyası
Araştırmaları Dergisi*,
(4/1), 29-38

ARAŞTIRMA
MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

AFGANİSTAN ÖZBEKÇESİNDE AKRABALIK TERİMLERİ

Özet

Genel olarak bakıldığında Türklerde aile sonsuz değere sahiptir. Bu nedenle Türk boylarında aile akrabalık terimleri gelişmiştir. Türk boylarında akrabalık terimleri büyük bir zenginlik göstermektedir. Türk dillerinde bu özellik karakteristik bir özelliktir. En azından komşu dillerle (Farsça, Peştuca, Dericce, Orduca, Rusça ve Tacikçe) kıyaslandığında bu özellik açıkça kendini göstermektedir. Türkçenin söz varlığında akrabalık terimleri, yakınlık, hayvan, bitki ve insan adları temel söz olarak kabul edilmektedir.

Afganistan Özbekçesi yıllarca komşuların dillerinden etkilendiği için, hem de diğer akraba Türk lehçelerinden uzak kalması nedeniyle bazı değişiklikler ortaya çıkmıştır. Senelerce hiçbir edebî eser yazılmamıştır. Özbekçe/Farsça akrabalık terimleri türetilmiştir. Ama yine Afganistan Özbekleri bu dildeki akrabalık terimlerini şimdi de kullanmaktadır. Bu sebepler göz önüne alınarak farklı Özbekçe ve Farsça kaynaklar incelenmiştir ve çalışmamızda elde ettiğimiz akrabalık terimleri alfabetik sırayla yazılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Afganistan Özbekçesi, Akrabalık Terimleri, Türk Boyları.

THE TERMS OF KINSHIP IN AFGHANISTAN UZBEK LANGUAGE

Abstract

Generally, family value has infinite in Turkish. For this reason, it has caused most family kinship terms among Turkish tribes. In Turkish ethnos, kinship terms show great wealth. This feature is a characteristic feature in Turkish languages. At least, this Feature shows itself clearly when compared to the neighboring languages (Persian, Pashto, Deri, Ordo, Russian and Tajik). In the vocabulary item of Turkish, the terms of kinship, affinity, animal, plant, and human names are considered as basic words.

The Afghanistan Uzbek language has not been preserved because it has been oppressed by neighboring languages and peoples for many years, and because it is distinguished from other Turkish dialects. No literary work has been written to certain. Uzbek / Persian kinship terms are derived. But Afghanistan Uzbeks are now using the terms of kinship in their language again. Taking these factors into consideration, different Uzbek and Persian sources were examined. And the kinship terms we obtained are written in alphabetical order.

Keywords: Afghanistan Uzbek, Kinship Terms, Turkish Tribes.

كېرىش

كۆپەيىش انسان اوچون بۈيۈك بىر فضىلت بۇلىپ، بىر بۈزىدە شو كۆپە- بىش سببىلى بشرىت نىنىگ نىسلىنى اوزلوكسىز جريانىگه گواهميز. بو كۆپەيىش باشقه جانورلرگه كۆره فرقى بىر شكلده بۇلىپ، هر بىر جفت (نكاح گه كېرىشگن) انسان نىنىگ نطفەسىدن اونىب اۋسگنلرگه ايرى تېرمىنلر بىلن خطاب قىلىنەدى. بو تېرمىنلر سببىلى هر بىر انسان اۋزى توغىلگن ايلهسىدە عليحده اۋرىنگه اېگەدىر. برچه مدنيت لىشگن دنيا دولتلىرىدە بۇلگنى كىي، حتى ابتدائى قىيلەلردە هم، اېركك و عياللر نىنىگ فقرالىك يا كه دىنى علاقهلر بىلن بىرلىشىشى و دنيا اويىگه كېرىشى (286). 1973-1974 نكاح دېب اتەلەدى (گولن سۋى،

بو تېرمىنلر باشقه هر بىر تىلدە بۇلگنى دېك، اۋزىبىك تىلىدە هم ايتمالوژىك جهندن بىر چوقور مطالعەنى اېستەيدى. برچه تىللردە قرىنداشلىكنى افادەلش اوچون سۋزلر و عبارەلر موجود، اما تىل شناسلىك تدقيقاتى شونى كۆرستەدى كه جمعيتلر اۋزلرى فايدهلنەدىگن قرىنداشلىك طائفەلرىدە فرق قىلەدى (استاجى، 1:1394).

آدم لر توغىلگندە و اولر باشقه آدم لر بىلن تققاسلنگندە تۈرلى خىل مقاملرگه اېگه بۇلىپ توغىلىشە دى. و قرىنداشلىك اتمەلرى اوشبو بېلگىلنگن حالتلر دايىرسىدە پيدا بۇلەدى. كۆرىب چىقىلەياتكن مقام لرنى توصيفلش اوچون بابا، آتە، اۋغىل، بووى، آتە، قىز كىي قرىنداشلىك اتمەلرىدن فايدهلنەلەدى. شونەدى قىلىپ، توغىلگن هر بىر انسان نىنىگ رولى انىقلنەدى و آدملر اوشبو روللرگه موافق حركت قىلىشلىرى كېرەك. توتار نىنىگ ايتىشىچە: شىخس "قرىنداشلىك علاقهلرى جودە كوچلى بۇلگن جمعيتلردە اۋزىگه خاص شىخس ارقەلى اجتماعى حياتدە اشتراك اېتەدى". باشقه قىلىپ ايتگندە آدملر نىنىگ سوسىالشمە جريانيدەگى اېنگ مەم عامل بو قرىنداشلىك مناسبتلرى بېلگىلنگن جمعيت تۈرلىرىدە شىخس "اېگىللىب تورگن مقامىگه قرەب، آز حقوق و مجبوريتلر نىنى اقتصادى، سىياسى و مادى مناسبتلر نىنى (توتار، 2007:115).

قرىنداشلىك اتمەلرى نىنىگ مەملىگىنى حسابگە آلگن حالده، كۆپل جمعيتلردە بو بارەدە تۈرلى خىل تدقيقلر الىپ بارىلماقده. اوشبو تدقيقلر تۇغرىسىدە غرب جمعيتلرى بۇيىچە قرىنداشلىك ناملرى بۇيىچە الىپ بارىلگن تدقيقلرنى حسابگە آلسك، صنعت لىشو، مدنيت و قاچقىنچىلىك آتە-آتە يشەيدىگن جايلر و بالەلر و نېپرەلر يشەيدىگن جايلر ارسىدەگى مسافە و آدملر كىتتە شەر مركزلرىدە فقط كىچىك ايلهلرى صفتيدە يشەشى كىي سبب لرگه كۆره قرىنداشلىك مناسبتلرى ضعيفلنەدى. بو حالت آدملر آره سىدەگى قرىنداشلىك علاقهلر نىنى سوسەيتىرەدى و تىلدەگى بعضى توشونچەلر نىنىگ يۇق بۇلىپ كېتىشىگە الىپ كېلەدى. اجتماعى حيات درجەسى قىچەلىك بلند بۇلسە قرىنداشلىك علاقهلرى و اسملرى شونچە لىك كېنگ تر قىلگن و كۆپراق ايشلەتىلگن.

همده "ترور" سۆزى خاله و يا عمه معنسىنى افاده قىلدى. بو حادثه تىل نىنگ خاص و مركب ليگىنى كورستهدى (افغانستان بىلىملر آكادىمىسى، 15:1386).

دنياده كۆپىنچە تىللردە بىرته سۆز بىر نېچتە قىنداشلىك رشتەلىرىنى سۆزى اېسه، تاغه، uncle سۆزى، خاله، عمه و aunt (اىنگلىسچەده عمى، خالەنىنگ اېرى و عمەنىنگ اېرى) قىنداشلىكىنى افاده قىلدى (ھوسى نژاد، 1385: 754 و 42).

جمعيتلردە قىنداشلىك اتمەلىرىنىنگ تۇرلىچە اېكنلىگى، مدنيتنىنگ تۇرلىچە اېكنلىگىنى و جمعيتدەگى عايلەوى و قىنداشلىك مناسبتلىرىنىنگ حالتىنى اچىب بېرەدى. جمعيتدن فرقى بۇلىشىگە قرەمى، عايلە و قىنداشلىك اتمەلىرى بو بىر-بىرىگە يقىنلىك و مسافەنى انىقلاش نقطەى نظردن مەم دىر. نام بېرىش ارقەلى جمعيتنىنگ تورموش طرزى، حياتگە بۇلگن قرەشلىرى، عرف-عادتلرى و مدنيتى تۇغرىسىدە بىلگى الىش مەم بۇلەدى. بوندن تشقىرى اوزبېكچەدەگى قىنداشلىك اتمەلىرىگە تۇرلى خېل قۇشيمچەلر و سۆزلر قۇشيلەدى و چىقرىلەدى.

اوزبېك جمعيتدە ايشلەتىلگن قىنداشلىك و اتمەلرگە يقىنلىك بىلن كۆرىپ چىقىلگندە، باشقە تىللردە بۇلگنېدىك، قان يا كە نكاح رشتەلىرى ارقەلى اېرىشگن. بوندن تشقىرى، آدمى اوزىگە يقىن كۆرىش ياكە شخسگە قرەب بو تېرمىلرنىنگ اوزگىرىشى مەم بۇلگن. مخصوصن وضعيتلر طفىلى يقىنلىك و قىنداشلىك شرطلرى استە-سېكىن كېنگەيىپ بارىشى كۆرىنىپ تورىدى. بعضن بىر سۆز اوزبېكچەدە قىنداشلىك اتمەسى اوچون ايشلەتىلسە، بعضيدە بىر خېل معنىگە اېگە بۇلگن تۇرلى خېل اتمەلر موجود بۇلىپ بعضيدە بىر نېچتە تېرمىلر بىرته سۆز بىلن اوچرەشەدى.

اوزبېكچەدە بالەلرگە تۇرلى خېل اتمەلر قوللىنىلەدى. قىنداشلىك و بو اتمە-لرنىنگ قنچە لىك كېنگلىگىنى كۆرىش اوچون اوشبو اتمەلرنى بىرگەلىكە اورگنىش مەم اهمىتگە اېگە. اوزبېك مدنيتدە اۇغىل توغىلگندە اوز اولادلىرى-نىنگ دوامى صفتدە كۆرىلگنلىگى سببىلى ھر بىر اولاددەگى نېبەرلر تۇرلى خېل اسمگە اېگە و حتى بىر اولاد اوچون تۇرلى خېل اتمەلردن فايدهلنىلەدى.

قىنداشلىك اتمەلىرى

اكە: بويوك ايناغە، بويوك اۇرىنگە اېگە بۇلگن كىشى، اولوغ (ف. اوز. د. 103)

اكەچە: بويوك سىنگىل، آپە (ف. اوز. د. 103)

اۇرتنچە: اۇرتە بالە (ف. از. ف. 1276)

اۇغىل: اېركك بالە، اوز آتە-آنەسىگە نسبتن (اوز. ت. س. 98)

اوكە: كىچىك ايناغە (ف. اوز. د. 117)

اوه: آتەنىنگ ايناغەسى (اوز. ت. س. 99)

اۇگى اكە: اوز بۇلمەگن اكە (اوز. ت. س. 99)

اۇگى اينى: اوز بۇلمەگن اينى (اوز. ت. س. 99)

اۇگى آتە: اوز بۇلمەگن آتە (اوز. ت. س. 99)

اۇگى آنە: اوز بۇلمەگن آنە (اوز. ت. س. 99)

- اۈگى سىنگىل:** اۈز بۆلمەگن سىنگىل (اۈز. ت. س. 99)
- اۈگى قىز:** اۈز بۆلمەگن قىز (اۈز. ت. س. 99)
- اۈگى بالە:** اۈز بۆلمەگن اولاد (اۈز. ت. س. 99)
- اۈگى:** آلدىنگى اېر يا خاتىندىن بۆلگن فرزندلر حاضرگى اېر يا خاتىنگە و اولر نىنگ قىرنداشلر يگە نسبتن، ھمدە آتە بىر - آتە باشقە، يا آتە بىر - آتە باشقە بۆلگن اكه-اوكەلر، آپە سىنگىللر بىر-بىرلر يگە نسبتن شونىنگدېك، حاضرگى اېر يا خاتىن و اولر نىنگ قىرنداشلر آلدىنگى اېر يا خاتىندىن بۆلگن قىرنداشلر آلدىنگى اېر يا خاتىندىن بۆلن بالەلرگە نسبتن (اۈز. ت. س. 99)
- اېر:** اېر جنسىگە منسوب كىشى؛ اېر كك؛ خاتىن كىشى بىلن نكاح عھدە بۆلگن اېر كك كىشى، اۈز خاتىنىگە نسبتن، قىللىق؛ مرد، جسور كىشى (اۈز. ت. س. 111)
- اېر كك:** جنسى جھتدىن خاتىن كىشىگە ضد بۆلگن آدم؛ اېر جنسىدەگى حيوان، جانور (اۈز. ت. س. 111)
- اېرتەچى:** وقتىنچەلىك بالە، تۇققىز آى و تۇققىز كۈننى تۇلدىرمەى تۇغىلگن بالە (اۈز. ت. س. 111)
- اېر كە:** كۈنگىگە كېلگن ايشنى قىلىش اوچون اختيار بېرىپ تۇيىلگن، تلتە- يىتېرىپ يوبار يىلگن؛ اېر كە تاي، تىنتىق، نازدانه، مەر و محبت تويغوسىنى قازانگن، سۈيۈكلى (اۈز. ت. س. 112)
- اېر كشمە:** خاتىن نىنگ اولگى اېرىدىن قالگن بالە (ف. اۈز. د. 144)
- اېمكداش:** اۈز آنەسىدىن بۆلمەگن بىراق بىر آنەدىن سۈت اېمگن بالەلر بىر- بىرىگە نسبتن (ف. اۈز. د. 149)
- اېورە:** چېورەنىنگ بالەسى (اۈز. ت. س. 116)
- اېگىز:** بىرگە تۇغىلگن ايككى يا اوندن آرتىق بالە؛ بىرگە وجودكە كېلگن؛ بىر-بىرىگە اۈخشەگن (اۈز. ت. س. 115)
- اېگەچى:** آپە (اۈز. ت. س. 115)
- ايناغە:** اوكەگە نسبتن (ف. اۈز. د. 165)
- اىچكە:** آتە (ف. اۈز. د. 154)
- اينى:** اوكە، بۈيۈك اۈغىلگە نسبتن (ف. اۈز. د. 169)
- اېسىن:** ايككى ايناغەنىنگ خاتىنلر بىر-بىرىگە نسبتن (ف. اۈز. د. 70)
- آپە:** آنە، بۈيۈك سىنگل (ف. اۈز. د. 70)
- آتە:** اۈز بالەلر يگە نسبتن (اۈ. ت. س. 56)
- آچە:** آنە، اۈگى آنە، بۈيۈك سىنگل (ف. اۈز. د. 73)
- آلىش-بىل:** قرچى قودە (ف. از. فا. 63)
- آنە:** بالەگە نسبتن (ف. اۈز. د. 92)
- آبى:** آنە (اۈ. ت. س. 65)
- باپە:** آتە ويا آنەنىنگ آنەسى (اۈ. ت. س. 117)
- باجە:** ايككى سىنگل نىنگ اېرلر بىر-بىرىگە نسبتن (ف. اۈز. د. 170)
- بالدىز:** خاتىن نىنگ سىنگلىسى اېرىگە نسبتن (ف. از. فا. 165)

- باله:** آتہ آنهگه نسبتن (ف. از. فا. 155)
- باله-چقه:** عايله اهلى (ف. از. فا. 165)
- برادرزاده:** ايناغهنينگ بالهسى (ف. فا. ع. 389)
- بۇزباله:** تورموش اچچيق-چوچوگيىنى تاتمەگن، حيات تجربەسبىگه اېگه بۇلمەگن خام باله، اوسمير (اؤ. ت. س. 130).
- بووه:** آتہ ويا آنهينگ آتەسى (ف. از. فا. 181)
- بووى:** آتہ ويا آنهينگ آنەسى (ف. از. فا. 181)
- بۇيىداق:** اويلنمەگن اۇغىل ويا قىز (ف. از. فا. 191)
- بۇلە:** خالەينىگ بالەسى (ف. از. فا. 185)
- پرزند>فرزند:** آتہ ويا آنهگه بالەلىک نسبتى (ف. فا. ع. 1824)
- تاغە بچە:** تاغەينىگ اۇغىل بالەسى (ف. اوز. د. 92)
- تاغە:** آنهينىگ ايناغەسى (ف. از. فا. 1004)
- جوگوردک:** اوچ ياشر باله (ف. اوز. د. 271)
- پېزئە:** سىنگىل نىنگ اېرى (ف. اوز. د. 568)
- جىيىن:** آپە-سىنگىل نىنگ بالەلرى (تاغە و خالەگە نسبتن)؛ کتتە ياشلى آدملىرىنىگ ياشلرگە مراجعت شکلى (اوز. ت. س. 192)
- چال:** کپکسرگن ابرکک، قررى (ف. اوز. د. 194)
- چقهلاق:** بىر ياشر باله (ف. از. فا. 1386)
- چېچە:** ايناغەينىگ خاتىنى (ف. اوز. د. 311)
- چېرە:** نېبرەينىگ بالەسى؛ تورئىنچى نسل (اوز. ت. س. 205)
- خاتىن:** ابرکک نىنگ ضدى، ابرگە نسبتن (اوز. ت. س. 212)
- خالە:** آنهينىگ سىنگىلىسى يا آپەسى (اوز. ت. س. 213)
- خانىم:** خاتىنلرگە حرمت يوزەسیدن مراجعت قىلگندە قوللنېلەدى؛ حرمت يوزەسیدن خاتىنلر اسمىگە قوشىلىپ ايتىلەدى (اوز. ت. س. 213)
- خېش:** بىر ذاتن بۇلگنلر بىر-بىرىگە نسبتن (اوز. ت. س. 217)
- دده:** بووه؛ آتہ (ک. چ. ت. س. 92)
- دادارزاده:** اکە ويا اونىنىگ اۇغلى (ف. ک. فا. م. 421)
- کېرە>کېير:** چېرەينىگ بالەسى، اېنگ بۇيۇک ياشلى، آلتىنچى نسل (چ. ت. س. 631)
- (چ. ت. س. 631) **بېگنە:** كېرەينىگ بالەسى، يېتتىنچى نسل
- سۇيگۈنچىك:** ايکكى ياشر باله، تاتلى باله، سېويکلى باله (ف. اوز. د. 384)
- سىنگىل:** بىر آتہ-آنەدن تۇغىلگن قىزلرنىنگ كىچىگى (آپەلر يگە و اکە-لر يگە نسبتن)؛ تىنىش يا ناتنىش بۇلگن اوزىدن كىچىك قىزلرگە، خاتىنلرگە مراجعت شکلى (اوز. ت. س. 259)
- عمكى بچە:** عمكى نىنگ بالەسى (اوز. ت. س. 282)
- عمكى:** اوھەينىگ بالەسى؛ آنهينىگ اکەسى يا اوکەسى، ايناغەينىگ بالە-سىگە نسبتن (اوز. ت. س. 282)
- عمە بچە:** عمەينىگ بالەسى (اوز. ت. س. 283)

- عمه:** آتمەنینگ سینگلیسى، ایناغەنینگ بالەسىگە نسبتەن (اۋز. ت. س. 283)
- قەيىن:** آتە، آتە، سینگىل، آغە، كىي سۆزلەردەن آلدەن كېلىپ، شو سۆزلەر بىلەن افادەلەنگەن قەينداشلىك اېر يا خاتىنگە قەينداشلىك مناسبتىنى بىلدىرەدى. (اۋز. ت. س. 327)
- قرچى قودە/قرشى قودە:** متقابل خويشلىك، بىر عايىلەگە قىز بېرىپ، او عايىلەنىنگ قىزىنى آلىش (ف. اۋز. د. 445)
- قرداش:** بىر-بىرى بىلەن دۇستلشگەن، برادرلشگەن، قەينداش، قانداش (اۋز. ت. س. 303)
- قەينداش:** بىر قەيندەن بۇلگەنلەر، خېشلەر (ف. اۋز. د. 446)
- قوداغى:** كىياو و كېلىن نىنگ آتەلرى بىر-بىرىگە نسبتەن (ف. اۋز. د. 454)
- قودە:** خويشلىك قىلگەن ايككى عايىلە بىر-بىرىگە نسبتەن (ف. اۋز. د. 454)
- قودا-اندا:** خېشلەر، كىياو و كېلىن نىنگ آتەلرى بىر-بىرىگە نسبتەن (ف. اۋز. د. 454)
- قودالاق:** سلالە، قوم بۇيۇكلرى، اجداد (ف. اۋز. د. 454)
- قەينآتە:** اېر و خاتىن نىنگ آتەلرى بىر-بىرىگە نسبتەن (ف. اۋز. د. 487)
- قەينآنە:** اېر ويا خاتىن نىنگ آتەلرى بىر-بىرىگە نسبتەن (ف. اۋز. د. 487)
- قىمىكە:** اېر ويا خاتىن نىنگ بويۇك سىنگىللەرى بىر-بىرىگە نسبتەن (ف. اۋز. د. 487)
- قەيىن اېگەچى:** اېر اوچون خاتىن نىنگ، خاتىن اوچون اېر نىنگ آپەسى (اۋز. ت. س. 327)
- قىز:** اۋغىلگە ضد، قىز بالە (ف. اۋز. د. 480)
- قىلىق:** يىنگى اولىنگەن كېلىن-كويۇو بىر-بىرىگە نسبتەن (اۋز. ت. س. 307)
- قىزالاق:** كىچىك قىز، قىزچە (ف. اۋز. د. 480)
- قىزاۋغلان:** اېر قىلمەگەن قىز (ف. اۋز. د. 480)
- قىزبالە:** قىزچە (ف. اۋز. د. 480)
- قىزغىلاق:** قىزالاق (ف. اۋز. د. 480)
- قىزقرداش:** سىنگىل (ف. اۋز. د. 480)
- قەيناغە:** خاتىن نىنگ ایناغەسى (ف. اۋز. د. 487)
- قەينآچە:** كېلىن نىنگ آچە ويا آپەسى (اۋز. ت. س. 327)
- قىنى سىنگىل:** اېر ويا خاتىن نىنگ كىچىك سىنگىللەرى بىر-بىرىگە نسبتەن (ف. اۋز. د. 487)
- قىنى:** اېر ويا خاتىن نىنگ اوكلەرى بىر-بىرىگە نسبتەن (ف. اۋز. د. 487)
- كاك:** آتمەنىنگ ایناغەسى (ف. اۋز. د. 489)
- كەتتە آپە:** بويۇك سىنگىل (ف. اۋز. د. 491)
- كەمپىر:** كېكسەرگەن خاتىن (ف. اۋز. د. 496)

كۈنداش: بىر اېركك نىنگ ايككى خاتىنى بىر-بىرىگە نسبتن (ف. اوز. د. 504)

كۈچ: خاتىن، اېرگە نسبتن، اهل و عيال (اوز. ت. س. 445)
كېكسە: اوزاق يشەب ككتە ياشگە يېتگن، قىرىگن، قىرى؛ اېسكى، قىدىمى (اوز. ت. س. 345)

كېلىن: يىنگى اېرگە تېككەن يا تېگەياتگن قىز؛ اۇغىل نىنگ خاتىنى، قەينآتە و قەينآگە نسبتن (اوز. ت. س. 345)

كۈكلتاش: سۈتلىك ايناغە (ف. اوز. د. 511)

كېلىن آپە: اوه نىنگ خاتىنى (اوز. ت. س. 345)

كېلىنچىك: ياش كېلىن؛ سېوملى و اېرگە كېلىن (ف. از. فا 413)

كىنچە: عابىلە نىنگ اېنگ كىچىك بالەسى (اوز. ت. س. 345)

كياو/كويو: يىنگى اويلنگن يىگىت (اوز. ت. س. 336)

مامە: آتە ويا آتە نىنگ آنەسى (ف. اوز. د. 538)

نامزاد: اونشتىرىلگن، اېر-خاتىن بۇلىشگە قۇل و قىلىنلگن (اوز. ت. س. 381)

نېپرە: بالە نىنگ بالەسى (اوز. ت. س. 382)

يىنگە: اكه يا اوكة نىنگ خاتىنى آتە-آنە نىنگ باشقە فرزندلىرگە كۈرە (اوز. ت. س. 407)

يىگىت: باتىر ياش اېركك (ف. اوز. د. 604)

يوگورچى: خاتىن نىنگ كىچىك ايناغەسى (ف. اوز. د. 594)

توشوروم

بو مقاله نىنگ تحقىقى توشورومىدە افغانىستان اوزبېكچەسى سۆز بايلىگىدن 109تە قىرىنداشلىك اتمەسى تىببىت اېتىلدى. باشقە تۈرك لەجەلرى نىنگ قىرىنداشلىك اتمەلرى سانى نىنگ كۈپلىگى كۈرە، افغانىستان اوزبېكچەسى قىرىنداشلىك اتمەلرى نىنگ بۈيۈك بىر قىسمىگە اولشە آلمەدىك. بونىنگ سىببى ھم افغانىستان اوزبېك تىلى نىنگ بازار تىلى بۇلىپ قالگنلىگى و چمەسى يىرىم قرن بو تىلدە ھىچ بىر يازمە اثر كۈرىلمگنلىگى و حتى تاشلىنىشى دېب بىلەمىز. شونىنگ دېك افغانىستان اوزبېكچەسى، كۈپراق فارسچە نىنگ تاثيرىدە قالگنلىگى سىبب، اونىنگ سۆز لاوچىلرى (افغانىستان اوزبېكلرى) نىنگ التفات كۈرستمەگنلىگىدېر. شو دلىلارگە كۈرە قىرىنداشلىك اتمەلرى نىنگ اونوتىلىشى و فارسچە اتمەلر نىنگ بېرلىشىشى كۈرىنماق دەيدىر.

بو تحقىق توشورومىدە اوزبېكلر، بۈيۈك اجدادى دېك اۇغىلدىن ويا قىزدىن بۇلگن نېبەرلەرگە بىر كۈز بىلەن قەرەگنلرى كۈرىنماق دەيدىر. حتى كە قىزدىن بۇلگن نىلگە ايرىم اۋرىنلردە اھمىتى كۈپراق انىقلىنماق دەيدىر. بىنەدە ھم باشقە تۈرك بۇلىرى دېك اۇغىل بالگە نىل نىنگ دوام اېتتىر و وچىسى اۋلەراق قەرلەدى. افغانىستان اوزبېكلرى بېتتىنچى نىل اوچون "بېگنە" سۆزىنى قوللەيدىلر؛ "بېگنە" سۆزى فارسچەدەگى "بېگانە" "بات" مەنىسىدەدېر. شونگە كۈرە اوزبېكلر بېتتىنچى نىلدىن سۇنگرەكى نىللارنى اۋزلىرىدىن دېب بىلمەيدىلر.

افغانستان اوزبېكلرى اوز سۇداشلىرىدىن يىللر بۇيىچە اوزاق قالسىلەر هم،
ينه-ده ، كۆپگينه اورتاق قرينداشلىك اتمەلرینی ايشلەتیشلری كۆرینهدی. مثلا؛ آنه،
آته، اۇغیل، قیز، جبین، كېنجه، اۇگىلىك اتمەلری و باشقەلر.

قیسقرتیرمەلر

- (ف. اوز. د.): فرهنگ اوزبېكى -درى
(ا. ت. س.): اوزبېك تىلى سۆزلىگى
(ف. از. فا.): فرهنگ ازبكي به فارسی
(چ. ت. س.): چغتای تۇركچەسى سۆزلىگى
(ك. چ. ت. س.): كانار چغتای تۇركچەسى سۆزلىگى
(ف. ك. فا. م.): فرهنگ كامل فارسی معین
(ف. فا. ع.): فرهنگ فارسی عمید

قىناچه

- ابراهیم، رحيم (1386). اوزبېكى- درى سۆزلىگى. مزار شريف: ثقافت انتشاراتى.
استاجى، اعظم (1394). فارس تېلیده قرينداشلىك تېرمينلری نینگ تېكشیرووی.
ایران: فردوسى بېلیمپورتى مطبعه سى.
افغانستان بېلیملر أكادیمىسى (1386). پشتو تىلى قاموسى. كابل: دانش انتشاراتى
آلتای، نورالله (1386). اوزبېك تىلى سۆزلىگى. مزار شريف: ثقافت انتشاراتى.
توتار، حسین (2007). قیرغیزلرده قرينداشلىك تېرمينالوژیسى و قرينداشلىك
علاقەلری. حاجت تپه بېلیمپورتى. تۇركیات ارشئیرمەلری مجلهسى. 6.
سان (كۆكلم)، ص. 155-171، تۇركیه.
دیلك، كاپلان قیران (2017). قزاق تۇركچەسىده افاده لنگن قرينداشلىك و
یقینلىك تېرمينلری. اولوسلر اراسى تۇركچە ادیبیاتی كلتور- اورگنمه
مجلهسى، جلد، 6 شماره 2، ص. 847-864، تۇركیه.
سوات، اونلو (2013). چغتای تۇركچە سۆزلىگى. قونیه: اېگیتیم انتشاراتى.
شارق، بهرالدین (1398). اوزبېكچە- فارسچە سۆزلىگى. كابل: شارق نشرى.
عمید، محمد حسن (1381). فارسچە سۆزلىگى. تهران: امیر كبیر انتشاراتى.
. آلتای تیللریدهگى قرينداشلىك آتلىرى حقیده (1973-1974) گولن سوى، تونجر
انقره. ت. د. ك.، ت. د. آ. ی، بېللتن نوتلر.
معین، محمد (1386). فارسچە نینگ تۇله سۆزلىگى. تهران: فردوس انتشاراتى.
هورسمى نژاد، محمد تقى (1385). انگلیسچە-فارسچە سۆزلىگى. تهران: استاندارد
انتشاراتى.
يارقین، شفیقه و محمد حلیم (1386). اوزبېكچە-فارسچە سۆزلىگى. تهران: سخن
مطبعهسى.

XX. YÜZYIL BAŞLARINDAKİ KAZAKİSTAN'DAKİ “ÜÇ CÜZ” PARTİSİ

Özet

Geleneksel Kazak siyasi yapısı, XIX Yüzyıl başlarında kurumsal hâle gelen Rus müdahaleleri sonucunda daha “modern” bir biçime evrilmeye başlamıştır. XIX. Yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmaya başlayan Kazak aydınları, Kazak gelenek ve âdetlerini göz ardı eden bu sömürgeci Rus düzenlemelerine alternatif geliştirmekte gecikmedi. Ancak Rus sömürgeci gücünün 1822, 1867, 1868, 1886 ve 1891 yıllarında gerçekleştirdiği kapsamlı kanunlar, geleneksel Kazak siyasi yapısının parçalanarak Rus tarzı bir sistemin egemen olmasının yolunu açtı. Bir diğer deyişle Kazak siyasi yapısının modernleşmesinin kökeninde öncelikle Rus sömürgeci uygulamaları yatmaktadır. Fakat Rus kanun ve uygulamaları modernleşme sürecinin tek kaynağı değildir.

İlk Kazakça süreli yayınlar, Kazakça kitaplar, ilk Kazak siyasi partileri, Kazak kurtayları, ilk Kazak özerk yönetimi gibi uygulamalar Kazak aydınlarının girişimleriyle gerçekleşmiştir. Bu nedenle Kazak aydınlarının düşünce ve faaliyetleri Kazak siyasi modernleşmesinin ana kaynaklarından biridir. Özellikle de “Üç Cüz” partisi siyasi-demokratik görüşü savunarak Kazakların Çarlık Rusya’dan bağımsızlığını kazanmasını istemiştir. Araştırmada bu dava uğrunda mücadele veren parti ve onun kurucularından biri olan Kölbay Tögisov’un öncülüğü ile kurulan

ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF
TURKISH WORLD
STUDIES
CİLT 4 / SAYI 1 /
OCAK 2021

Sorumlu Yazar
Corresponding Author
Aigerim ABDİKHA-
NOVA

Zhanat AKHMETOVA
Selcuk Üniversitesi,
[aigerimabdikhano-
va@gmail.com](mailto:aigerimabdikhano-
va@gmail.com)
Kazak Kızlar Pedagoji
Milli Üniversitesi,
[akhmetovazha-
nat73@gmail.com](mailto:akhmetovazha-
nat73@gmail.com)

Gönderim Tarihi
Received
20.01.2020

Kabul Tarihi
Accepted
03.02.2021

Atıf
ABDİKHAANOVA,
Aigerim,
AKHMETOVA, Zhanat
(2021). “XX. Yüzyıl
Başlarındaki Kazakis-
tan’daki “Üç Cüz”
Partisi”, *Uluslararası
Türk Dünyası
Araştırmaları Dergisi*,
(4/1), 39-70

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

“Üç Cüz” partisi hakkında detaylı biçimde bilgi verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: “Üç Cüz”, Kazak, Rusya, Bolşevik, Alaş, Parti, Karkaralı, Koyandı, Beyaz Ordu

“UCH JUZ” PARTY IN THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY IN KAZAKHSTAN

Abstract

As a result of Russian interventions, that became institutional in the early 19th century, the traditional Kazakh political structure began to evolve into a more “modern” form. The Kazakh intellectuals, which began to emerge in the second half of the 19th century, were quick to develop an alternative to these colonial Russian arrangements that ignored Kazakh traditions and customs. However, the extensive laws of Russian colonial power in 1822, 1867, 1868, 1886 and 1891 paved the way for the breakdown of the traditional Kazakh political structure and the domination of a Russian-style system. In other words, the Russian colonial practices lay primarily at the root of the modernization of the Kazakh political structure. But Russian laws and practices are not the only source of modernization.

Practices like first Kazakh periodicals, books in Kazakh, first Kazakh political parties, Kazakh congresses, the first Kazakh autonomous administration were implemented by the Kazakh intellectuals. Therefore, the thoughts and activities of Kazakh intellectuals are one of the main sources of Kazakh political modernization. In particular, the “Üç Cüz” party advocated a political-democratic view and asked the Kazakhs to gain independence from Tsarist Russia. The research provides detailed information about the party that fought for this case and the “Üç Cüz” party founded under the leadership of Kölbay Tögisov as one of its founders.

Keywords: “Üç Cüz”, Kazakh, Russian, Bolshevik, Alash, Party, Karkaralı, Koyandı, White Army

Giriş

XX. Yüzyıl başında Kazak tarihine yön veren oluşumlardan biri olan “Üç Cüz” partisi hareketinin karakteri hakkındaki tartışmalar hala devam etmektedir. Sovyet dönemi ve bağımsız Kazakistan devri tarihçileri bu hareketi farklı biçimlerde yorumlamışlardır. Önceleri devrimci, milliyetçi-demokratik ve Bolşevik yandaşları olarak tanımlanan “Üç Cüz” mensupları, şimdilerde ulusal kurtuluş hareketinin liderleri olarak kabul

edilmektedir. Bu sebeple hareketin gerçek niteliği bugünkü değerlendirmelerle değil hareketin kökenlerine bakarak anlaşılabilir.

Rusya'daki 1917 yılında gerçekleşmiş Şubat ihtilalinden sonra Kazakistan'da siyasi partiler meydana gelerek, kendi amaçlarına ulaşmak ve özgürlük kazanmak için Çarlık Rusya yönetimiyle mücadeleye girmişlerdir. Sosyal niteliği bakımından çeşitlilik arz eden milli-demokratik görüşlü Kazak aydınlarının merkezine dönüşen "Alaş" partisi kurulmuştur. "Alaş" partisinin iki milli amacı, Kazakları Çarlık Rusya'nın sömürgeci politikasından kurtarmak ve Kazak toplumunu uygar halklar düzeyine ulaştırmak olmuştur. "Alaş" partisi ortaya çıktıktan sonra çok geçmeden 1917 yılının sonbaharında diğer aydınlar grubunu temsil eden Mukan Aytpenov ve Kölbay Tögisov'ın inisiyatifiyle kurulan "Üç Cüz" partisi de Rusya'ya karşı şiddetli mücadeleye girişmiştir. Söz konusu parti de Kazakistan'ın toplumsal-siyasi, sosyal-ekonomik sorunlarına kendi tarafından çözüm bulmaya çalışmıştır. Fakat partinin hayatı çok kısa sürmüş ve parti üyelerinin yaşamları da büyük acıyla sonlandırılmıştır.

Bazı araştırmalarda "Üç Cüz" "parti değil, siyasi örgütür" şeklindeki görüşler de geçmektedir. Fakat bütün arşiv belgeleri ve süreli yayınlar "Üç Cüz" partisinin siyasi amaçla kurulmuş teşkilat olduğunu doğrulamaktadır.

"Üç Cüz" partisinin kurucusu Kölbay Tögisov, çeşitli yetenekleriyle, özellikle de yaratıcılık ve cesaretiyle ayırt edilmiş şahsiyetlerden birisidir. Onun siyasi görevi 1905 yılındaki Rus ihtilalından sonra tekrar canlanmıştır. Kölbay, A. Bökeyhanov, A. Baytursinov, M. Dulatov, C. Akbayev ile birlikte Kazak aydınları tarafından Çarlık Rusya beyannamesini değerlendirmeye, Karkaralı şehrinde meydana gelen siyasi mücadeleye katılarak bununla ilgili görüşlerini yayın aracılığıyla belirtmiştir. Kendisi,

1905 yılında Karkaralı'da Koyandı panayırında Çar'a şikâyetname sunanlar arasında yer almıştır. Çarlık hükümeti yeniden güç kazanmaya başlayınca siyasi faaliyette bulunanları takibe almaya başladı. Tögisov da 1907 yılından itibaren birkaç dava arkadaşıyla birlikte Semey'de, Pavlodar'da hapse atılmıştır. Ondan sonra Beyaz Ordu askerleri tarafından acımasızca katledilmiştir.

Bu makalede elimizde bulunan tarihi belgeler ve vesikalar, aynı zamanda önce yayınlanan bilimsel ve edebi incelemelere dayanarak “Üç Cüz” partisiyle ilgili çeşitli soruları yanıtlamaya çalışacağız.

1. “Üç Cüz” Partisinin Kurulması

Çarlık Rusya'sının yıkılıp Sovyetler Birliği'nin kurulması ile sonuçlanan 1917 Ekim İhtilali Kazak bozkırındaki toplumsal-siyasi durumu da tamamen değiştirdi. Kazakistan'da ihtilalden önce ve Şubat İhtilali'nden sonra kurulan siyasi partiler faaliyet göstermeye başlamışlar.

Özerklik ve siyasi parti işleri sadece Kazaklara özgü faaliyetler değildi. Türkistan, İdil-Ural, Don Kozaklarının ülkesi ve Sibiry'a da da benzer faaliyetler oluyordu. Kazaklar özellikle komşuları olan Sibiry ve Türkistan'daki faaliyetleri yakından takip ediyorlar ve bazı etkinliklere katılıyordu. Sibiry özerklik taraftarları 8-10 Ekim 1917 tarihinde Tomsk şehrinde bir toplantı düzenleyince Bökeyhanov da Kazakları temsilen dokuz vekille birlikte bu toplantıya katıldı. Toplantı dönüşü Bökeyhanov Semey şehrine uğrayarak burada Alaş Partisi'nin teşkilatını kurma çalışmalarında bulundu. Bökeyhanov 12-13 Ekim günlerinde şehrin ileri gelenleriyle bir araya gelerek Alaş Partisi ve Kazak özerkliği meselelerini görüştü.

Türkistan siyasi hayatı devresinde halkının menfaatini millî mefhumda savunmak için ortaya çıkan çağdaş teşkilat, çağdaş hayati programa sahip ilk parti olan “Alaş” partisinin

davet ve organize etmesiyle 5 Aralık 1917 tarihinde Orenburg'da İl Umumi Kazak Kurultayı toplandı. Kurultaya bütün Kazak vilayetleri yanı sıra Altay'dan ve Semerkant'tan, bununla beraber Yedisu Kırgızlarından gelen toplam 82 delege katıldı.

Kurultay süresince Kazak aydınları gerek Başkurdistan hükümeti azaları, gerekse Hokand Türkistan hükümeti azaları ile sıkı bir işbirliği içindeydiler. 13 Aralık 1917 tarihinde Kurultay, Kazakların geleceği için Demokratik Rusya çerçevesinde Alaş-Orda Millî Muhtar Hükümeti'ni ilan etti. Alaş-Orda Millî Muhariyetinin başkanlığına seçim sonucunda en çok oy alan Alihan Bökeyhanov getirildi.

"Alaş" partisinden sonra kısa bir süre içerisinde kurulan siyasi partilerden birisi, "Üç Cüz" partisidir. Kölbay Tögisov'un toplumsal-siyasi hizmeti "Üç Cüz" partisiyle yakından alakalıdır. İlk Kazak Sosyal Partisi olarak tarihe geçen "Üç Cüz" partisinin toplumsal-siyasi hizmeti, faaliyeti ve onun başkanlarının ilgi alanları henüz tamamen araştırılarak bunlarla ilgili net sonuçlar elde edilememiştir. Sovyet döneminde Kazak tarihinin "gizli" sayfalarına dönüşen bu konuya değinmek bile mümkün değildir.

Bilimsel çalışmalar, siyasi literatürler ve edebî eserlerde "Üç Cüz" partisi hakkında "burjuvaci milliyetçiler" şeklindeki tek yönlü görüşlere ağırlık verildi. Genellikle "Üç Cüz" partisinin kurulması, onun siyasi ve ekonomik, sosyal amaç ve ilgileri hakkında yaşadığı dönemde çeşitli dillerde gazete ve dergilerde makaleler yayınlanmaya başlamıştı. İlk olarak Omsk şehri Sovyet milletvekillerinin yayın organı olan "Revolutsiyonnaya Mysl" (*Devrimci Düşünceler*) gazetesinde "Üç Cüz Kazak Sosyalist Partisi kuruldu. O, Omsk şehrinde kendi Merkez Komitesini oluşturdu." diye yazılmıştır¹.

1917 yılında Kazakistan'da iki siyasi partinin, özellikle de "Alaş" millî partisinin ve "Üç Cüz" komünist partisinin faaliyet

¹ *Revolutsiyonnaya Mysl*. 1917 №58 23 Aralık.

göstermesi ile ilgili bilgilere Kazakistan Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde saklanan Bökey Ordusu'ndaki Kazak İhtilal Komitesi üyeleri S. Cakıpov, M. Ötegenov ve A. Seyitov'un makalelerinde rastlanabilir. Makalelerde “*Alaş*” partisini devlet erkânı Alihan Bökeyhanov yöneterek onun “*Alaşorda*” hükümetini kurduğu, bu yönde diğer “*Üç Cüz*” partisinin faaliyet göstermesine engel olduğu, iki parti arasındaki siyasi mücadelenin 1918 yılına doğru güçlendiği, sonuçta ise “*Üç Cüz*” partisinin Beyaz Ordu tarafından baskılar sonucu kapatıldığı aktarılmaktadır².

“*Üç Cüz*” partisinin programı, belgeleri üyelerin dikkatine sunuldu³. “*Alaş*” partisi yayın organı “*Kazak*”, H. Gabbasov, İ. Alimbekov, R. Marsekov gibi gazetecilerin organize etmesiyle yayınlanan “*Sarıarka*”, Kızıılcar şehrinde basılan “*Cas Azamat*” gazetelerinde çeşitli makaleler basılmıştır. Çoğunluğu “*Üç Cüz*” partisine iftira atmayı amaçladılar.

Semey İl Yönetim Kurulu'nun (*Zemstvo*) A. Andamasov, A. Bolatov, S. Düysenbin, İ. Kazangapov, R. Marsekov, C. Şölembayev vb. üyeleri “*Kazak*” gazetesinde “*Üç Cüz*” partisinin kurulmasıyla ilgili açıklamalarda bulunarak söz konusu partinin kurulmasına karşı çıktılar. Onlar “*Üç Cüz*” partisini “*Alaş*” partisine karşı kurulan parti olarak değerlendirdi⁴.

“*Alaş*” Partisi Başkan Yardımcısı H. Gabbasov Semey şehrinde Moskova'daki Halel ve Cahanşah Dosmuhammedov'a sosyalist “*Üç Cüz*” partisini kınayan telgraf göndermiştir. Onda “*K. Tögisov, Alaş partisini, halk jandarmasını Beyaz Ordu askerinin bir kolu olarak görüyor.*” denmiştir⁵.

“*Alaş*” partisi başkanlarından birisi olan Mircakıp Dulatov da “*Üç Cüz*” partisine karşı görüşü izledi. O, “*Üç Cüz Kurnaz-*

² *Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, 140 Karar, C. 1, 11. İş, 9-10 Klasör.

³ *Üç Cüz*, 1917. №2 24 Aralık.

⁴ *Kazaktan Şıkkın Aramzalar* (“*Kazaktan Çıkmış Kurnazlar*”), Kazak Gazetesi, 1918 №260.

⁵ *Rusya Federasyonu Devlet Arşivi*, 1318 Karar, C. 1, 23. İş, 15 Klasör.

ları" başlıklı makalesinde, "Üç Cüz" partisinin kurucu başkanları Mukan Aytpenov, Kölbay Tögisov ve partinin üyesi olan Şaymerden Alcanov, Kazi Torsanov, Üristem Kasabayev'in planlarını "Alaş" partisine karşı hareketler olarak değerlendirir⁶. Kazak aydınlarından birisi Koşke Kemengerulı: "Üç Cüz'ün samimi parti olmadığına böyle kanıtlarım vardır: 1) Parti üyeliğine sadece zenginleri kabul etti; 2) Yoksulların taraftarı gibi görünerek parti meclisine Kazak zenginlerini, rüşvetçilerini davet etti; 3) Millet ayrımcılığına karşı Bolşevik partisiyle işbirliği yaptı; 4) Din sloganı attı." diye yazmıştır⁷.

Böylece Kazak aydınları "Üç Cüz" partisini her tarafta eleştirmeye çalıştılar. Birileri Kölbay Tögisov'un kendisini suçlarken, diğerleri ise onun "Üç Cüz" partisiyle ilgili olarak yürüttüğü politikasını eleştiriye tabi tutmuşlardır.

"Üç Cüz" partisi ile "Alaş" partisinin siyasi amaçları aynıydı. Onların temel hedefleri baskıcı, muhafazakâr hükümeti tamamen yok ederek Kazakların kendi devletini kurmasını gerçekleştirmektir. Dolayısıyla bu amacı gerçekleştirme yolunda iki parti arasında büyük bir mücadele yaşandı. "Alaş" partisi üyeleri "Üç Cüz" partisinin faaliyetlerini beğenmedi. "Üç Cüz" de "Alaş" partisini kendi gazetelerinde sert bir şekilde eleştirmekten çekinmedi.

"Üç Cüz" ile "Alaş" partisi arasındaki tartışmayı Kazak aydınlarından çıkan ilk Bolşeviklerden biri Saken Seyfullin "Tar Col Tayğak Keşüv" ("Dar Yol Kaygan Geçit") adlı tarihi romanında detaylı bir şekilde anlatarak partinin yürüttüğü politikayı ve partiyi yöneten Mukat Aytpenov, Kölbay Tögisov ve diğer üyelerinin siyasi portrelerini tasvir etmeye çalışmıştır.

A. Bökeyhanov Ekim ayında Semey'e gelerek "Alaş" partisinin il komitesini açtıktan sonra gençlerle buluşmak için

⁶ "Üç Cüz'din" Kuları ("Üç Cüz'ün) Kurnazları, Kazak Gazetesi, 1918 №252 26 Kasım.

⁷ K.Kemengerulı, Tandamalı ("Seçme Eserler"), Almatı 1996.

Omsk şehrine yola koyulur. “Birlik” derneği üyeleriyle olan buluşma İl Başkanlık evinde düzenlenmiştir. A. Bökeyhanov, toplantının ilk kısmında Kazak gençlerine Tom şehrinde düzenlenen Sibiryа özerkçilerinin meclisi hakkında bilgi verir, ikinci bölümünde ise “Alaş” partisi programını, mücadele yöntemlerini anlatır⁸. Bu buluşmaya “Üç Cüz” partisi başkanı Mukan Ayt-penov ile parti üyesi Şaymerden Alcanov da katılarak tartışmaya girer. A. Bökeyhanov, millî “Alaş” partisinin kurulması gerektiğini öne sürerken Şaymerden Alcanov, buna itiraz ederek “Kazak üç kısma, Üç Cüze ayrılır, dolayısıyla “Üç Cüz” partisi kurulmalıdır” şeklindeki görüşünü ortaya atar. Fakat toplantıda Ş. Alcanov’un teklifinden çok A. Bökeyhanov’un görüşü katılımcılar tarafından uygun görülerek onlar “Alaş” partisine üye olmayı kabul ederler.

Koşke Kemengerulı ve Bilal Maldıbayev gibi Kazak aydınlarının önderliğiyle Petropavl şehrinde yayınlanan “Cas Azamat” (“Genç Adam”) gazetesinde başta Kölbay olmakla birlikte eskiden din ve Türkçülük gibi ülkülerin peşinde koşanların millet düşmanı Bolşeviklere katılmakta olduğu yazılır⁹.

“Üç Cüz” partisinin hangi amaçla kurulduğu hakkındaki görüşler de çeşitlilik arz etmektedir. Örneğin araştırmacı T. Eleuov “Üç Cüz” partisi, Panislamist ve Türkçü görüşleri şiddetle savunan “milliyetçi”, burjuvacı partiden biridir, demiştir¹⁰. S. Beysembayev ile P. Pahmurnıy’ın editörlüğüyle 1973 yılında neşredilmiş “Pod Znamenem Leninskih İdei” (“Lenin İlkesi Arması Altında”) adlı kitapta “Üç Cüz” partisi sosyal bakımdan çeşitli, “Alaş partisine karşıt amaçla kurulmuş partilerden birisidir” şeklinde doğru açıklama verilmiştir¹¹. Tarih araştırmacısı

⁸ Mambet Koygeldiyev, *Alaş Hareketi*, I Cilt, Almatı 2008, s.306.

⁹ *Cas Azamat Gazetesi*, 1918 №6.

¹⁰ T.Eleuov, *Ustanovlenye i Uproçenye Sovetskoj Vlasti v Kazahstane*. Almatı 1961. s. 234.

¹¹ *Pod Znamenem Leninskih İdei*, Almatı 1973. s. 47.

P. Pahmurnıy'ın kanaatine göre "Üç Cüz" ufak burjuvacı parti olarak "solcular" tarafını tutmuştur¹².

1990 yıllarında "Üç Cüz" partisi tarihini özel olarak araştıran tarihçi Baban Elkeyev'in makaleleri "Kazakistan Komünisti", "Yıldız", "Almatı Akşamı" gazete ve dergilerinde yayınlandı. Araştırmacı, "Alaş" partisiyle aynı anda ortaya çıkan partinin temel amaçlarını değerlendirerek "Üç Cüz" partisi önderlerinden biri Kölbay Tögisov'un hizmetinin üzerinde durur.

"Alaş" partisi tarihini araştıran Kemal Nurpeyis, "Üç Cüz" partisinin kuruluşunu, onların değindiği sosyal-ekonomik meseleleri ele alır. "Üç Cüz" ile "Alaş" partisi arasındaki özerklik, milletlerarası ilişki sorunlarıyla ilgili görüşlerin birbiriyle bazen yakın, bazen de uzak olduğunu vurgulayarak, "Üç Cüz" partisi başkanlarından birisi olan Kölbay Tögisov'un yaptığı hizmetlerden bahsederek böyle bir açıklamada bulunur: "Üç Cüz" 1917 yılında Ekim-Kasım aylarında ortaya çıkmıştır. İlk önce parti "Alaş" partisiyle işbirliği yapacakları yönünde açıklama yapmasına rağmen sonra bu düşüncesinden vazgeçti, çok geçmeden Kazakistan'ın toplumsal-siyasi meseleleri yönünden "Alaş" partisinin temel eleştiricisine dönüştü¹³".

Tarihçi Mambet Koygeldiyev, "Üç Cüz hem ortaya çıkış nedeni bakımından hem de sosyal bakımdan tamamen gelişmiş, fakat etkili siyasi güce dönüşmeyi amaçlayan teşkilattır." demiştir¹⁴.

Rusya Müslümanları tarihini araştıran diğer bir bilim adamı S.M. İshakov ise, "Üç Cüz ile Alaş partileri Kazak aydınlarının bölünmesi sonucunda kurulmuştur." diye görüşünü öne sürer¹⁵. Rusya'nın burjuvacı partisinin tarihini araştıran L. M. Spirin: "Söz konusu parti ufak burjuvacı demokrasisi ile işbirli-

¹² Ustanovlenye Sovetskoy Vlasti v Oblastyah Kazahstana (1917-1918), Almatı 1957. s. 47.

¹³ K.Nurpeyisov, *Alaş hem Alaşorda*, Almatı 1995. s. 127.

¹⁴ Mambet Koygeldiyev, *Alaş Hareketi*, I Cilt, Almatı 2008. s.318.

¹⁵ S.İshakov, *Rossiyskye Musulmane i Revolyutsya*, Moskova 2003. s. 321.

ği yaparak sosyal devrimin vazifelerine engel oluşturabilecek durumları önlemeye çalıştı.” demiştir¹⁶.

2. “Üç Cüz” Partisine Halkın Tepkisi

1917 yılının Ekim-Kasım aylarında Mukan Aytpenov, Kölbay Tögisov gibi Kazak aydınlarının inisiyatifiyle kurulmuş “Üç Cüz”, ufak burjuvaci demokratların siyasi partisi oldu. Parti üyeliğinde aydın kesim, devrimci-demokrasi yönündeki yarı işçiler ve yoksullar yer almıştır.

Saken Seyfullin partiye üye olanlar arasında Omsk ve Petropavl şehirlerinde yaşayan okuma-yazma bilmeyen yoksulların, işçilerin de olduğunu dile getirir¹⁷.

“Üç Cüz” partisinin kuruluş amacı hakkında Mukan Aytpenov ile İshak Kabekov “Sarıarka” gazetesinde kısa bir açıklama yapmıştır. “Ünlü aydın Alihan Bökeyhanulı'nın kurduğu Alaş partisinin programıyla yetinmeyip Kazaklar Üç Cüz adlı sosyal partiyi açtılar. Partinin amacı Rusya'nın federasyon kurma siyasetini destekleme, yeni Türk ve Tatar birliğini oluşturma, Milletler Meclisi için vekiller listesini hazırlamıştır¹⁸”. “Sarıarka” gazetesinin diğer bir sayısında “Üç Cüz” partisi, “Alaş” partisine savaş açan ve onun işlerine engel olmak için kurulan bir teşkilat olmakla suçlanmıştır¹⁹.

Yeni partinin Merkez Komitesi başkanlığına Mukan Aytpenov tayin edilerek Kölbay Tögisov başkan yardımcısı seçildi. Parti sekreterliğine İshak Kabekov seçilirken, partinin ekonomi işlerini de Abdurrahman Kılıçbayev üstlendi.

Araştırmacı V.K. Grigoryev, partinin temel içeriği hakkında aşağıdaki bilgileri verir: “Partinin yönetim çekirdeğini oluşturanlar şunlardır: Mukan Aytpenov orta aydın, Kölbay

¹⁶ L.Spirin, *Kruşenye Pomeşiçih i Burcuazlıh Parti v Rossii*, Moskova, 1977. s.57.

¹⁷ S.Seyfullin, *Tar Col Tayğak Keşiv*, Almatı 1977. s. 135.

¹⁸ *Alastap Aydau Kerek Sarıarka Gazetesi*, 1917 №21.

¹⁹ *Sarıarka Gazetesi*, 1917 №26.

Tögisov gazeteci avukat, Şaymerden Alcanov çevirmen, Abulhayır Dosov öğrenci, İshak Kabekov hamaldır. Bunlardan ikisi Kölbay Tögisov ile Şaymerden Alcanov 1911-1915 yıllarında 'Aykap' dergisinde beraber çalışmışlardır²⁰.

"Üç Cüz" partisinin yayın organı olarak Kölbay Tögisov'un editörlüğüyle Aralık 1917'den Mayıs 1918'e kadar "Üç Cüz" gazetesi basılmaktaydı. Genel olarak gazetenin 10 sayısı çıkmıştır. Bu sayıların hepsi "Yaşasın Türk-Tatar Oğulları" sloganıyla yayınlanmıştır.

"Üç Cüz" gazetesinin Omsk şehrinde çıktığı hakkında "Kazak" gazetesinde kısa bir bilgi verilmiştir. Yazar "Üç Cüz" gazetesinin editörünün K. Tögisov'un olmasına memnun kalmadığını belirtti. "Kazak gazetelerinin çoğalmasını reddetmiyoruz. Fakat Kölbay'ın kim olduğunu, nasıl bir gazeteci olduğunu millet iyi bilir. İyi bilmezse artık öğrensin. Başkanlık yapmak isteyen kişi kör ise ya kendisi kuyuya düşer ya da takipçilerini kuyuya düşürür. Bunu günler geçtikçe görmüş bulunmaktayız." denir bildiride.

Genellikle gazete, Omsk şehrinde değil, Kızılcar (Petroavl) şehrinde yayınlanmaktaydı. Bununla ilgili olarak "Svobodnaya Reç" ("Serbest Söz") gazetesinin Aralık'taki sayısında "Üç Cüz" gazetesinin "Üç Cüz" partisi yayın organı olarak Kızılcar şehrinde haftada bir basıldığı anlatılır²¹. Aynı zamanda gazetenin ilk önce Kızılcar şehrinde yayın hayatına başlayarak, birçok zaman geçtikten sonra, yani Ocak 1918'den itibaren Omsk şehrine taşınarak il matbaasında basıldığı, gazetenin editörlüğünü Kölbay Tögisov'un üstlendiği söylenir²².

"Üç Cüz" gazetesinin çıkması Taşkent şehrindeki "Birlik Bayrağı" ile "Ulu Türkistan" gazeteleri tarafından da hoş karşılanmamıştır. "Birlik Bayrağı" gazetesinin 11 Ocak 1918 tari-

²⁰ V.Grigoriyev, *Protivostoyaniye (Bolşeviki Neproletarskiye Partii v Kazahstane. 1917-1920 gg.)*, Almatı 1989. s. 114.

²¹ *Svobodnaya Reç Gazetesi*, 1917 №109 8 Aralık.

²² *Veçernyaya Zarya Gazetesi*, 1918 №6 11 Ocak.

hindeki 19. sayısında aşağıdaki bilgiler yer almıştır: “Kölbay, Üç Cüz gazetesini yayınlayarak onun ilk sayısını sadece Orınbor şehrindeki Vakit ve Yeni Vakit gazetelerine göndermiş, fakat Üç Cüz gazetesinin ilk sayılarında Alihan ile Mircakıp’ı kötüleyen söylemlerden başka olumlu bir bilgi bulunmuyor.” “Ulu Türkistan” (1918, 47 Sayı) gazetesinde: “Üç Cüz gazetesi tamamen Kazakların ünlü aydınları Alihan Bökeyhanov, Mircakıp Dulatov ve Kazaklar arasında millî, toplumsal meseleleri çözmekle uğraşan Alaş partisinin diğer üyelerine iftira atmaya yönelmiştir. Siyasi durum, uluslararası işlerden hiç bahsetmemiştir.” şeklinde bildiri basılmıştır.

Omsk Bolşevikleri “*Revolutsiyonnaya Mysl*” (Devrimci Düşünceler) gazetesinde “Üç Cüz” partisi liderlerinin kendi amaçlarını Batı Sibiryâ bölgesine bildirmesi için onlara özel yer ayırmıştır. Örneğin 17 Kasım 1917 tarihinde gazetede “Kırgız (Kazak) Sosyal Partisi Üç Cüz” başlıklı makalede Kazak yok-sullarına rehberlik edebilecek yeni partinin kurulmasından sevinçle bahsedilmiştir. Sonraki sayıda Doğu Kazakistan bölgesindeki Şorğa ve Zaysan eyaletlerinin ilçelerindeki Kazakların “Üç Cüz” ün başkanı Kölbay Tögisov ile birleşmesiyle “Kazak Uranı” (Kazak Sloganı) adlı işçiler derneğinin kurulduğu hakkında bilgi verilmiştir²³.

“Üç Cüz” gazetesinde ağırlıklı olarak “Üç Cüz” partisi kararları, telgraflar, çeşitli bildirimler ve “Alaş” partisi üyeleri, toplumsal değişimler ile ilgili eleştirel makaleler yayınlandı. Örneğin gazetede “Alın Teriyle Yaşayan Kazak Halkı”, “Alaş, Aman Allahım!”, “Ahmet Baytursonov’a Açık Mektup”, “Kızılcar’daki İl Komiserliği”, “Alaş Özerkliği”, “Kızılcar Haberleri”, “Alaş Partisi Kara Yüzlüleri” vb. makaleler basılmıştır.

²³ V.Grigoriyev, *Protivostoyaniye (Bolşeviki Neproletarskiye Partii v Kazahstane. 1917-1920 gg.)*, Almatı 1989. ss. 118-119.

"Üç Cüz" partisi üyeleri tutuklandıktan sonra gazete kapatılarak onun matbaası "Alaş" partisi genç üyelerinin "Cas Azamat" ("Genç Adam") adlı gazetesine verilmiştir.

"Üç Cüz" partisinin kurulması ve onun üyeleri hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Genellikle partinin faaliyet alanıyla ilgili bilgilerin az olduğundan net sonuçlara ulaşmak mümkün değildir. Dolayısıyla "Üç Cüz" partisinin siyasi hizmetini tespit etmek için 1917-1918 yıllarında yayınlanan "Kazak", "Üç Cüz", "Sarıarka", "Cas Azamat" (Genç Adam), "Delo Sibiri" (Sibirya İşleri), "Revolutsiyonnaya Mysl" (Devrimci Düşünceler), "İzvestiya" (Haber), "Trudovaya Cizn (İş Hayatı)", "Svobodnaya Reç" (Serbest Söz), "Veçernyaya Zarya" (Akşam Şafakı) gibi gazetelerde yayınlanan haber ve makalelere ihtiyaç duyulur.

"Üç Cüz" partisinin kaç üyeden oluştuğu hakkında kesin bir bilgi verilmemektedir. Araştırmacılar parti üyelerine ilişkin çeşitli bilgiler verirler. Saken Seyfullin "Dar Yol Kaygan Geçit" romanında tamamen olmasa bile partinin aktif üyeleri hakkında değerli bilgiler verir. Ona göre "Üç Cüz" partisi üyeliğinde Mukan Aytpenov, Kölbay Tögisov, Şaymerden Karanayev, Mukan Esmâğambetov, Karim Düysekeyev, Kali Esmâğambetov, Galıaskar Kuanışev, İshak Kabekov, Karim Sateşov, Ermuhammed Tokbayev vb. kişiler yer almıştır²⁴.

Araştırmacı L.M. Spirin 1918 yılının ilkbaharında "Üç Cüz" partisinde 600-700 üye vardır, derken²⁵; V.K. Grigoriyev'e göre Nisan 1918'de partinin binden fazla üyesi bulunmaktadır²⁶. Tarihçi B. Elkeyev de partinin genel olarak bin civarın-

²⁴ S.Seyfullin, *Tar Col Tayğak Keşiv*, Almatı 1977. ss. 80-131.

²⁵ L.Spirin, *Kruşenye Pomeşiçih i Burcuazhıh Parti v Rossii*, Moskova, 1977. s.321.

²⁶ V.Grigoriyev, *Protivostoyaniye (Bolşeviki Neproletarskiye Partii v Kazahstane. 1917-1920 gg.)*, Almatı 1989. ss. 114.

da, özellikle de Petropavl’da 200, Omsk şehrinde 450 üyesi olduğunu öne sürer²⁷.

Böylece yukarıda adı geçen gazetede ki makalelere ve bilimsel çalışmalara, Omsk İl Devlet Arşivi belgelerine göre “Üç Cüz” partisinde M.Aytpenov, K.Tögisov, K. Boranbayev, A. Cumabayev, S. Caksılıkov, S. Tokabayev, Ş. Karanayev, H. Bekhocin, M.Velihanov, K. Sarsenov, R. Konayev, A.Kuandıkov, N.Ramazanov, C.Taubekov, K.Cürsinov, S.Tokpabayev, C. Ordabayev, D. Caliyev, A. Bakatayev, R. Camalinov, N. Omarbekov, A. Ciyenbayev, T. Ciyenbayev, S. Ciyenbayev, İ. Ciyenbayev, U. Smagulov ve D. Smagulov, A. Örkinbayev, A. Alibekov, C. Düysenov, K. Kemengerov, B. Kancığalin, A. Bayniyazov, S. Kудaybergenov, S. Aytuğanov, A. Smagilov, İ. Üşebayev, S. Cantasov, A. Abşikov, A. Bektasov, S. Neylov, S. Sarsenbayev, A. Bayanov, K. Esentayev, C. Coldaspayev, M. Sarsenbayev, S. Esenov, S. Taubekov, T. Tursinov, D.Smailov, U. Niyazov, S. Ormanov, T. Tanatbayev, B. Tanaşbayev, C. Kikenbayev, İ. Kikenbayev, T. Doscanov, T. Camanbayev, B. Camanbayev, K. Aubakirov, A. Rayısov, T. Rayısov, B. İzbasov, B. Esentayev, M. Esmāğambetov, K. Düysekeyev, K. Esmāğambetov, G. Kuanışev, İ. Kabekov, K. Sateşov, E. Tokbayev, H. Bekhocin, Ş. Alcanov, K.Torsanov, S. Bokayev, S. Konayev, U. Kosayev, B. Abilov, A. Abdurrahmanov, S. Abdurrahmanov, S. Abılayev, C. Kabekin, A. Kılıçbayev, A. Kuanışev, S. Tolengitov (K.Tögisov’un kardeşi), N. Kulcanov, I. Tölebayev, A. Dosov, C. Saduakasov, K. Musin, A. Maykotov, K. Munaytpasov, T. Arıstanbekov, S. Amancolov, H. Cüsıpbekov, M. Öserbayev, C. İsmāğambetov, G. İdrisov, S. Şaripov, U. Canibekov, M. Cantalip, D. Kikinbayev, A. Cumanov, N. Bögenbayev, Berkaliyev, S. Bayğuşev, O. Korcunayev gibi üyelerin olduğu

²⁷ B.Elkeyev, *Partya “Üç Cüz” i ee Deyatelnost v Peryod Ustanovleniya Sovetskoıy Vlasti v Kazahstane* İstoriya Kazahstana: Belıye Pyatna. Makaleler Derlemesi, Almatı 1991. s.58.

tespit edildi. Partinin birçok üyeleri sonradan "Üç Cüz" partisinden ayrılarak "Alaş" partisi üyeliğine dâhil olmuştur.

"Üç Cüz" partisinin kurulması haberini Kazak toplumunun belli bir kısmı sevinçle karşıladı. "Revolutsiyonna-ya Mysl" (Devrimci Düşünceler) gazetesinde Kazak bozkırının dört bir yanından "Üç Cüz" partisini destekleyeceklerini bildiren tebrik mesajları sık sık yayınlanmaktaydı.

"Üç Cüz" partisi başkanları kendilerini işçi kesimin amaç ve çıkarlarının savunucuları olarak tanıttı ve kendi programlarında gösterdiği planlarını "Alaş" partisinin faaliyetiyle kıyaslardı. Yayın organları olan "Üç Cüz" gazetesinde kendi amaçlarını net bir şekilde belirterek Sovyet hükümeti faaliyetlerini olumlu değerlendirirdi.

24 Aralık 1917 tarihinde "Üç Cüz" gazetesinde partinin ilk belgesi, parti programı yayınlandı. Programın başında "Üç Cüz" partisi yetkilileri ne için parti kurmak istedikleri hakkında bilgi verir. "Üç Cüz" siyasi partisi Kazak ülkesinin en büyük kenti Omsk şehrindeki Kazakça ve Rusça okuyabilen, başkalarıyla eşit düzeyde konuşabilen Kazak gençlerini iyi bir geleceğe götürmeyi amaç edinir, demiştir.

Partinin kurucuları halkın destek olacağını bekledi. Programda "Üç Cüz" partisinin gelecekte yapmayı düşündüğü amaçları ve vazifeleri yer almıştır. Bunlar: Dünya savaşını durdurmak için anlaşma yapmak, özerk devlet kurmak, toprak, din, yönetim, yetim ve yoksullara yardımda bulunmak, kurultay meclisi için milletvekili seçmek gibi meselelerden oluşmuştur²⁸.

"Alaş" ile "Üç Cüz" partilerinin özerklik meselesinde görüşleri birbirine uygun düşmedi. "Üç Cüz" partisi üyeleri Orta Asya ve Türkistan ülkeleriyle birleşerek federasyon kurmak gerektiğini öne sürmüştür. Onlar özerklik meselesiyle ilgili "Alaş" partisinin programını eleştirmiştir. "Alaş" partisini Sibiryaya özerk devletine katılarak yönetim hakkını Ruslara vermek-

²⁸ Üç Cüz Gazetesi, 1917 №2 24 Aralık.

le suçlar. “*Alaş*” partisi bu amaçlarına ulaşırsa biz Orta Asya ve Türkistan’dan ayrılarak onlarla birleşme hedefimizi yerine getiremeyiz, şeklinde açıklamada bulunur²⁹. “*Üç Cüz*” gazetesinin 19 Ocak 1918 tarihindeki 4. sayısında yayınlanan “*Alın Teriyle Yaşayan Kazak Halkı*” makalesinde Alihan Bökeyhanov’un Sibiryaya özerk devletine katılma niyetine “*Üç Cüz*” partisi temsilcilerinin karşı olduğu dile getirilir.

Böylece Kazak özerk devleti hakkında “*Üç Cüz*” partisi “*Alaş*” partisiyle bazen benzer, bazen farklı bir görüş izlemiştir. Kölbay Tögisov, Kazak özerkliği meselesiyle ilgili olarak kaleme aldığı “*Alaş Özerkliği*” makalesinde Kazak özerkliğini kurmada büyük sıkıntıların meydana gelebileceğinden bahsederek aşağıdaki görüşünü bildirir: “*Kazaklar hem göçebe hem yoksul kabile hâlinde yaşayan tarih boyunca devlet kurmayarak başkalarına örnek olmayan bir millettir. Üç Cüz’lüler Kazak özerkliğini kurmak elimizden gelmez, Türkistan’la birlik ve beraberlik içinde yaşamalıyız, Omsk şehrine bağımlı olarak Sibiryaya dâhil olmaksızın en azından Orta Asya, Türkistan halkı birleşerek federasyon kuralım.*”³⁰

Aynı zamanda “*Üç Cüz*” savaş konusunda da “*Alaş*”tan farklı görüş takip etmiştir. Emperyalist devletlerin başlattığı I. Dünya Savaşına en kısa sürede son verilerek savaşa katılan ülkeler arasında anlaşmanın yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Partinin programında “*Kazak halkına savaşın zararı fazlaca dokundu. Dünyayı kan ve gözyaşına bulayan, insanoğlunu koyun gibi kıran bu savaş hemen durdurularak yeryüzünde ortak barış sağlanmalıdır.*” gibi cümleler yer almaktadır.

“*Üç Cüz*” partisi mahkeme, hukuk işleri konusunda gelecek Kazak yasalarına şeriatın adalet ve insan hakkı kurallarını dâhil etmeyi sunmuştur. Özellikle de nikâh, aile, miras işine ilişkin şer’i kaidelerin takip edilmesini istemiştir. “*Kuran’ın sert*

²⁹ *Üç Cüz Gazetesi*, 1917 №2 24 Aralık.

³⁰ *Üç Cüz Gazetesi*, 1918 №7.

noktalarını almasak da olur, fakat insaniyete faydalı yerlerini günlük hayatımızda izlemeliyiz." gibi taleplerini açıkça savunmuştur³¹.

Gençlerin "Birlik" adlı derneğine üye olan A.Seydalin 13 Haziran 1929 tarihinde işçi-uzman kurulu başkanı A.Y. Fekter'e verdiği ifadesinde "Üç Cüz" partisi Müslüman dini kaidelerini tamamen desteklerken "Alaş" partisinin ise şeriat kanunlarını kabul etmediklerini ileri sürerek "Üç Cüz" üyelerinin halkı onların hareketlerine karşı çıkmaya, örgütlemeye çağırdıklarını belirtmiştir³².

Toprak sorununu çözmek için "Üç Cüz" partisi Kazak yoksullarına ihtiyaçlarını karşılayacak ölçüde arazi vermeyi talep etmiştir. Kazakların yerleşik hayata geçerek tarım işiyle uğraşmasını desteklemiştir. Dolayısıyla onlar "Alaş" partisinin toprak meselesinde Şerbina kanununu göz önünde bulundurmaya amaçlayan taleplerini reddetmişler. Fakat kendileri de araziyi bölme konusunda net bir öneride bulunmamışlar.

Yerel yönetim konusunda "Üç Cüz" partisi, "Alaş" partisinin "Yönetim Ruslardan örnek alarak yapılmalıdır." şeklindeki görüşünü onaylamamıştır. Yerleşik topluluğun yönetim işinin göçebe halkın yönetim şekliyle uygun gelmeyeceğini ileri sürerek yönetim konusunda bilginlere, tecrübeli kişilere danışmanın önemini büyük olduğunu vurgulamışlardır. Böylece "Üç Cüz" partisi üyeleri Kazakların yaşam tarzına uygun yerel yönetim kurullarını açarak, muhtaç kişilere yardımda bulunarak onlar için okullar yaptırmayı amaçlamışlardır.

"Üç Cüz" partisi yoksullara elden geldiği kadarıyla yardım etmeyi programın temel vazifesi yerine koymuştur. Öncelikle tüm Müslüman milletvekilleri olarak birleşerek,

³¹ B.Elkeyev, "Üç Cüz" Partisi, Kazakistan Komünisti, 1990 №8. s. 58.

³² Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 719 Karar, C. 3, 954. İş, 28 Klasör.

sosyal-devrimcilere katılarak, gelecek Kurultay meclisinde seçime katılacaklarını bildirerek kendilerini destekleyenleri 11 numaraya oy vermeye çağırılmışlardır.

Parti, kendi kural ve projelerinin tam metnini gazetenin ilerideki sayılarında okuyabileceklerini söylemiştir. Lakin parti programı tam olarak gazetede yayınlanmamıştır.

“Üç Cüz” partisi kendi programlarında hangi sınıfın ya da grubun çıkarlarını gözettikleri hakkında kesin bir bilgi vermemiştir. Onlar sadece tüm Müslümanları himayelerine alacaklarını söyledi. Parti programının net olmamasının bulanık olmasının nedeni yönetimdeki eksikliklerden kaynaklanıyordu.

“Üç Cüz” partisi başkanı Kölbay Tögisov, “Alaş” partisini burjuvaci milliyetçilerin partisi olarak eleştirmiş, kendilerinin “*Rusların devrimci demokratik kurumlarıyla birleşerek ihtilal karşıtı güçlere darbe yapmaya hazır olduklarını*” bildirmiştir.

1917 yılının sonuna doğru Kazak ülkesinde Tüm Rusya Kurultay Meclisi’ne hazırlık çalışmaları yürütülmeye başladı. Bu konu Kazak meclislerinde tartışılarak, Kurultay’a seçilecek milletvekilleri saptanarak, seçim kurallarına uygun listeler oluşturularak insanların dikkatlerine sunulmuştur.

Tüm Rusya Kurultay Meclisi’ne “Üç Cüz” partisi de kendi adaylarını ilettiler. Yukarıdaki programlarda bahsedildiği gibi “Üç Cüz” partisi bu listeye aşağıdaki kişileri kaydetti: 1) Hasenhoca Bekhocin (Omsk), 2) Şaymerden Alcanov (Omsk), 3) Kölbay Tögisov (Omsk), 4) Kazi Torsanov (Omsk), 5) Üsen Kossayev (Omsk), 6) Saduakas Seyfullin (Akmola), 7) Bayseyit Adilev (Akmola), 8) Sultan Abılayev (Akmola), 9) Mukan Aytpenov (Omsk)³³.

24 Kasım’da “*Revolutsiyonnaya Mysl*” (Devrimci Düşünceler) gazetesinde Kurultay meclisine 13 kişinin kayıt yaptırdığı

³³ *İzvestiya Gazetesi* 1918 №75 7 Nisan.

hakkında kısa bir bildiri yayınlandı. Bu listeye göre aşağıdaki kişiler meclise katılmalıydı:

1. Hasenhoca Bekhocin Akmola İl Kırgız (Kazak) Komitesi üyesi.
2. Şaymerden Alcanov Tıp doktoru, sosyalist-devrimci.
3. Kölbay Tögisov gazeteci, Tüm Rusya İşçiler Kurulu Vekillerinin İcra Komitesi üyesi.
4. Mahmut Velihanov subay.
5. Kazi Torsanov Torsanulı Akmola İl Kırgız Komitesi üyesi.
6. Üssen Kossayev devlet erkânı.
7. Saduakas Seyfullin halk öğretmeni.
8. Bayseyit Adilov Akmola İl Kırgız Komitesi üyesi.
9. Aliaskar Kuanışev Petropavl İl Kırgız Komitesi başkanı.
10. Nurgali Kulcanov Semey Lisesi öğretmeni.
11. İbray Tölebayev milliyetçi.
12. Abılayev Sultan Abılayulı milliyetçi sosyalist.
13. Mukan Aytpenov Kereytbodyulı Omsk Kazak İli İcra Komitesi başkanı.

Bu liste "Üç Cüz" partisi Merkez Komitesi tarafından onaylandı³⁴.

"Alaş" partisi üyeleri kendi taraftarları vasıtasıyla Kurultay Meclisi'ne "Üç Cüz" adına aday seçilenler arasında caydırma işlemlerini yürütmekte olduğu belli olunca, Omsk Bolşevikleri *Revolutsiyonnaya Mysl* (Devrimci Düşünceler) gazetesinin 29 Kasım'daki sayısında "Kazak fukarasını bu nasihat ile kandırılmamaya ve toplu olarak "Üç Cüz" partisi yetkililerinin peşinden gitmeye" davet eden bildiriler basılmıştır³⁵.

³⁴ Üç Cüz Gazetesi, 1918 №9.

³⁵ *Revolutsiyonnaya Mysl*. 1917 №55 29 Kasım.

“Üç Cüz” üyeleri Kurultay seçimi arifesinde halk arasında çıkararak kendi adaylarını tanıtmışlardır. Fakat halkın kabul etmediğini anlayan bazı adaylar kendi istekleriyle seçim listesinden çıkmaya başladılar³⁶.

Bozkır bölgesi (okrug) genelinde Tüm Rusya Kurultay Meclisi seçimi 25 Aralık 1917 tarihinde sona ererek seçim sonuçları açıklandı³⁷. Seçim düzenlendiği tarihte “*Veçernyaya Zarya*” (*Akşam Şafağı*) gazetesi bozkır seçim yerlerinde Kurultay Meclisi adayları için oy kullanıldığını duyurarak bültenlerin sayılmakta olduğu hakkında bilgi verir. Gazete yazarı en çok oyu 5. Liste (Alaş partisi) ile 11. Liste (Üç Cüz partisi)’nin alacağına oldukça emin olduğunu, aynı zamanda iki parti arasında tartışma yaşanacağını da belirtir.

“*Veçernyaya Zarya*” (“*Akşam Şafağı*”) gazetesi bu makalede “Üç Cüz” partisi ile ilgili görüşlerini şu şekilde aktarır: “*Üç Cüz partisi sosyalist-siyasi parti olarak bilinmiştir. Merkez komitesi Omsk şehrinde bulunmaktadır. Partinin diğer şehirlerde şubeleri yoktur. Partide aydın üye sayısı pek azdır. Son zamanlarda üyeleri oldukça azalmaktadır. İşçiler hariç, Kurultay meclisine adaylığa sunulan Üç Cüz üyeleri partiden ayrılmaktadır. Adaylar listesine dâhil olan 14 kişiden 8’i partiden istifa etmiştir.*” Bunun nedeninin partinin programından kaynaklandığını öne sürer. Aynı zamanda partinin “*Kazakların özel federasyon kurması, Ruslara bağımlı olmaktan kurtulması, tüm Türk ve Tatar halklarının birleşmesi gerektiği*” görüşünü benimsediğini belirtmiştir³⁸.

3. “Üç Cüz” Partisinin Faaliyetleri ve Yıkılması

“Üç Cüz” partisinin ilk kurucusu, başkanı Mukan Aytpe-nov, 2 Şubat 1871 tarihinde Omsk İli Şarbakköl İlçesinin №2 köyünde doğmuştur. Omsk Öğretmen Lisesi’nden mezun olduk-

³⁶ *Sarıarka Gazetesi*, 1917 №15, 17, 18.

³⁷ *Kazakistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi*, F.840, C.1, D.309.

³⁸ *Veçernyaya Zarya Gazetesi*, 1918 №4 5 Ocak.

tan sonra İl Başkanlığında görevde bulunarak Kazak dili çevirmeni, ondan sonra Omsk gıda komitesinde çalışmıştır. "Aykap" dergisinde kültür, eğitim, sağlık, toprak sorunlarıyla ilgili makaleler yayınlamıştır. Sovyet hükümeti yerleştikten sonra Kazak bölümü başkanı görevini üstlenmiştir.

"Üç Cüz" partisinin bazı üyeleri Sovyet organlarında önemli görevler aldılar. İ. Köbekov, S. Tölengitov, M. Öserbayev, C. İsmagambetov, C. İşmuhammedov Petropavl Sovyet idaresinin ekonomik, toprak ve gıda komiteleri bölümlerinde çalışmışlardır.

Örneğin toprak bölümünü yöneten İshak Köbekov Petropavl şehrindeki "Üç Cüz" partisi il teşkilatına başkanlık yaparak aynı zamanda Kızıl Ordu asker birliğinin komiseri görevini üstlenmiş, Bütçe Komisyonuna da dâhil olmuştur. "Üç Cüz" partisi aktif üyelerinden birisi S. Tölengitov Petropavl İl Halk İktisat Kurulu Gıda Bölümü üyesi seçilerek bölgede Sovyet iktidarının güçlenmesinde ve eğitim alanında epeyce katkıda bulundu.

Ne yazık ki, Kazak Sosyalist "Üç Cüz" partisi üyelerinin hayatı acı dolu geçti. Kazakistan'ın Kuzey ve Doğu bölgesini Beyaz Ordu askerlerinin işgal etmesi partinin hayatına son verdi. Sibiry'a da Kolçak hükümetinin kurulması "Üç Cüz" partisi üyelerinin tamamen sürgün edilmelerini tetiklemişti.

Kölbay ve Mukan Aytpenov arasında süren tartışma "Üç Cüz" partisi üyeleri arasında birbirine olan güvensizliği artırdı. Kölbay Tögisov'un hizmetinden memnun kalmayan partinin 457 numaralı üyesi, onu şikâyet ederek başkanlıktan ayırmaya çalıştı. Yapılan bu şikâyetten sonra K.Tögisov gözaltına alındı. Aynı zamanda Ermuhammed Tokbayev, Süleyman Tölengitov, Şaymerden Alcanov, Süleyman Tögisov gibi başkanlık kurulu üyeleri de hapse atıldı. 11 Nisan'da "Sarıarka" gazetesini müdürlüğüne "Kölbay'la birlikte Şaymerden Alcanov, Süleyman Tögisov de gözaltına alındı. Kabekov de hapse atılacaktır. Kölbay'ın önce ne işle uğraştığı hakkında ifade vermek üzere Erme-

kov ve Sarsenov'u gönderseniz iyi olur.” şeklinde telgraf gelmiştir³⁹.

“*Sariarka*” müdürlüğüne gelen ikinci telgrafta 18 Nisan'da Ombi şehrinde Yolsullar Meclisi'nin düzenleneceği ve orada Kölbay'ın yaptığı işlerle ilgili meselelin ele alınacağı hakkında bilgiler verilerek meclise Sarsenov'un gelmesi rica edilmiştir⁴⁰.

Kölbay'ın gözaltına alınmasına 23 Şubat 1918 tarihindeki Batı Sibiryա Kurulu İcra Komitesi toplantısındaki Omsk Kazak (Kozak) Kurulu Milletvekilleri Başkanı E.V. Polyudov'un raporu neden olmuştur. O, Kölbay'ın birçok yönden suçlu olduğunu söyledi. Omsk'ta yayınlanmakta olan “*İzvestiya*” ve Semey'deki “*Trudovaya Znamya*” gazetelerinde E.Polyudov raporundan sonra birçok makaleler çıkmıştır.

E.Polyudov, K.Tögisov'un hizmetini 1908 yılından itibaren değerlendirerek, onu “*Sahte belgeyle avukat olarak çalıştı, Aykap dergisinde gerçeği yansıtmayan makaleler yayınladı, Rusya Müslümanlar Meclisinde Müslümanların çıkarını savunmadı, rüşvet aldı.*” diye suçlayarak hemen gözaltına alınması gerektiğini öne sürdü. Onun bu önerisi çabuk kabul edildi ve - K.Tögisov o sırada komitede görev yapıyordu- K.Tögisov'e karşı soruşturma işlemleri başlatıldı.

30 Nisan'da Omsk İhtilâl Kurulu Soruşturma Komisyonu üyeleri ondan ifade almıştır. Kölbay, soruşturma sırasında Şubat İhtilali'ne kadar ve ondan sonraki yıllarda yaptığı görevlerinden bahsetmiştir. O, “*Üç Cüz*” partisinin kurulmasının temel nedeninin yoksul Kazakları kölelikten kurtarmak ve onları birleştirmek olduğunu belirtir. “*Alaş*” partisinin Çarlık Rusya'ya bağlı Sibiryа İl Duma'sını desteklediğini, Recep İtbayev, Alihan Bökeyhanov vb. üyelerini göndererek Sovyet iktidarına karşı çıktığını, “*Kazak*”, “*Sariarka*” gibi gazetelerde Bolşeviklerin iktida-

³⁹ *Sariarka Gazetesi*, 1918 №37 15 Nisan.

⁴⁰ *Sariarka Gazetesi*, 1918 №37 15 Nisan.

rını kötüleyen makaleler yayınlarken, "Üç Cüz" partisinin onların bu hareketlerine itiraz ederek Sovyet hükümetini desteklemeye çalıştığını anlatmıştır.

Kölbay, "Alaş" a karşı mücadele ederken onların üyelerini tutuklama, İcra Komitelerini dağıtma işlemlerini yürüttüğünü de saklamamıştır. "Alaş" partisi tarafından kendisine idam cezasının kesildiğini, bundan bir ay önce İshak Köbekov ve kendisinin öldürüleceklerine dair mektup aldıklarını, bu mesele ile ilgili olarak Petropavl'da soruşturma işlemlerinin başlatıldığını dile getirmiştir. Aynı zamanda Kölbay, Polyudov'un raporunda geçen Bayniyaz Bukubayev'den aldığı 1000 somu yardıma çok ihtiyacı olan Kazak öğrencilere dağıtmak için "Demokratik Gençler Derneği"ne verdiğini, onu doğrulayan belgelerin de elinde bulunduğunu söylemiştir⁴¹.

Nitekim parti başkanı Kölbay Tögisov, kendisine yöneltilen suçlar nedeniyle Omsk hapisanesinde yıllar boyu işkence gördü. Omsk şehrinden Moskova'ya Milletler İşleri Başkanı'na "Üç Cüz" partisi başkanı K.Tögisov'un gözaltına alındığına dair telgraf gönderilmiştir. Hukuk Komiserliği Soruşturma Dairesi K.Tögisov'a verilen Kırgız (Kazak) Milletvekilleri Kurulu İl Komitesinin 60 No'lu kimliğinin geçerliliğini sınırlamıştır.

13 Nisan 1918 tarihinde bu durumla ilgili olarak Ş. Alcanov'un başkanlığıyla Omsk İl İcra Komitesi Kazak Milletvekilleri Kurulu meclisi düzenlenir. Cumanov, N. Bügenbayev, Berkaliyev, Korcimbayev gibi "Üç Cüz" partisi üyelerinin katılımıyla gerçekleşen mecliste Ş. Alcanov'un raporu dikkatlere sunulur. Adı geçen parti üyeleri onun İşçi, Çiftçi Milletvekilleri Kurulu'nun Milletler Bölümü Hukuk Dairesi'nden çıkan ilgili kararına itiraz ederler⁴².

"Üç Cüz" partisi eski başkanı Mukan Aytpenov da Sovyet hükümeti tarafından tutuklanır. Onun gözaltına alınmasına Köl-

⁴¹ Kazakistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi, F.643, C.1, D.43-45.

⁴² Kazakistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi, F.1065, C.2, D.10.

bay Tögisov ile Ş. Alcanov'un şikâyetlerinin neden olduğunu sanan partinin 71 üyesi 12 Nisan'da toplantı düzenleyerek M.Aytpenov'un kısa bir zamanda serbest bırakılmasını talep ettiler⁴³.

Kölbay, kendisinin haksız yere suçlandığını ileri sürerek Batı Sibirya İcra Komitesi Başkanı Kosarev'e birkaç defa müracaatta bulunmuştur. Örneğin 25 Nisan 1918 tarihinde yolladığı ilk dilekçesinde gözaltına alınan şahsın 48 saat içerisinde suç tespit edilemezse serbest bırakılması gerektiğini söyleyerek, kendisine yöneltilen bütün suçları "Alaş" partisi üyelerinin uydurduklarını bildirerek hemen çıkarılmasını istemiştir⁴⁴. 2 Mayıs'ta Kosarev'e gönderdiği ikinci dilekçesinde kendisinin 30 Nisan'da Soruşturma Dairesi'nde yargılandığını, bütün suçların tespit edilmediğini, düzmece iftiraların kurbanı olduğunu anlatır⁴⁵.

K.Tögisov'un eşi Meryem Tögisova, 17 Mayıs 1918 tarihinde Serbest Bırakma Komisyonu'na bir dilekçe göndermiştir. Meryem Tögisova, dilekçede eşinin haksız yere hapse atıldığını, kendisinin ise kucaktaki çocuğuyla bir aç susuz sokakta kaldığını belirterek eşinin kefaletle serbest bırakılması talebinde bulunmuştur⁴⁶.

"Üç Cüz" partisinin diğer üyeleri K.Tögisov ve Ş.Alcanov'un tutuklanma sebeplerini öğrenerek onları hapisten kurtarmaya çalıştı. Partinin il teşkilatları özel komisyon oluşturarak onların üzerinden açılan davaların asılsız olduğunu kanıtlamaya çabalamıştır.

Pavlodar İl Teşkilatı, K.Tögisov ile Ş. Alcanov'un serbest bırakılmasını talep eden 187 kişinin imzaladığı kararı kabul ederek onların gözaltına alınmasının temel nedeninin "Üç Cüz"

⁴³ Kazakistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi, F.1065, C.2, D.43-45.

⁴⁴ Kazakistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi, F.643, C.1, D.113.

⁴⁵ Kazakistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi, F.1065, C.2, D.119.

⁴⁶ Kazakistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi, F.643, C.1, D.113.

partisini yıkmak olduğunu tespit etmiştir. Teşkilatın kararında Tögisov'u hapisten çıkarmak için Batı Sibiryaya İcra Komitesi'ne müracaat edilmesi gerektiği de bildirilmiştir⁴⁷. Batı Sibiryaya İcra Komitesi davaya bakmak için 9 Mayıs 1918 tarihinde Polyudov'un ifadesini almıştır. Polyudov, Kölbay'a yöneltilen suçların "Alaş" partisi üyeleri A.Bökeyhanov, H.Gabbasov, Karkaralı ili eski hakemi Vaisser tarafından doğrulandığını dile getirmiştir. Bunu müteakip, 11 Mayıs'ta Kosarev'in başkanlığıyla düzenlenen Batı Sibiryaya İl İcra Komitesi meclisinde K.Tögisov'un meselesi detaylı bir şekilde tartışılır. Onun suçunu tespit edecek net bir belgenin bulunmadığından bir sonraki mecliste bu davayla ilgili Polyudov'un açıklamasını dinlemek için karar kabul edilir. Fakat K.Tögisov'u hapisten kurtarmak hiç mümkün olmamıştır. Omsk şehrini Kolçak'ın Beyaz Ordusu işgal edince hapishanedeki bütün tutukluların kaderi Kolçak hükümetinin eline geçer.

K.Tögisov'un tutuklandığına dair haberini duyunca avukat Cakıp Akbayev Yerel Kazak Komitesi'ne telgrafla "Kölbay Tögisov gözaltına alındı. Üç Cüz mahvoldu." diye haber gönderdi. Bununla ilgili "Trudovaya Znamya" (Emek Arması) gazetesinde "Nasıl Anlarız" başlıklı kısa bir bildiri yayınlanmıştır⁴⁸. "Kazak" gazetesinde basılan "Kazak Bolşevikleri" adlı kısa makalede birçok Bolşevik Kazak'ın tutuklanarak cezalarını çekmekte olduğu, onların arasında Kölbay Tögisov'un da yer aldığı, onun Omsk cezaevinde bulunduğu anlatılır. "Bolşeviklere dayanarak milleti yok etmek isteyen Kölbay Tölengitoğlu Omsk hapishanesinde cezasını çekmektedir. Kölbay'ın yaptığı bir sürü suç tespit edilmiştir. Sahte belge yapmak, rüşvet vermek, haksızlık, yalan işler, şikâyet bunlardan bazılarıdır. Her

⁴⁷ Kazakistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi, F.197, C.1, D.130.

⁴⁸ Trudovaya Znamya Gazetesi 1918 №42 25 Mayıs.

yaptığı suçu tek tek incelenerek ceza kesilirse onları ödemeye Kölbay'ın hayatı yetmezdi.”denir makalede⁴⁹.

K. Tögisov, 10 ve 20 Haziran'da iki defa Beyaz Ordu askerlerine kendisinin serbest bırakılmasını isteyen mektup göndermiştir. Fakat Kolçak hükümeti savcısı 27 Haziran'da onun Sovyet iktidarının aktif savunucusu olduğunu, kendisinin onun davasına bakmakla görevlendirildiğini bildirerek açıklamada bulunur⁵⁰. K.Tögisov, böyle bir durumla karşı karşıya gelirken suçsuzluğunu dile getirerek, hapisten çıkmasına yardım etmelerini isteyerek “Alaş” partisi yetkililerine de mektup yollar. Bu mektup, “Sariarka” gazetesinde yayınlanır. Mektupta bunlar yazılıdır: “Saygıdeğer Kazak Komitesi üyeleri, millete destek olan büyük ağalar ve küçük beyler! Yolumu şaşırdım. Hapse atıldıktan sonra aklım başıma geldi, hatamı gördüm. Şimdi ise çok pişmanım. Ben bunları tek başıma yapmadım, bana eşlik edenler de çoktur. Bütün onların suçlarını benim üzerime mi yükleyeceksiniz? Onların yaptığı suçların bedelini ben mi ödeyeceğim? Beni bu hapisten kurtarın, cezayı da siz kesin. Ruslara ben hiçbir şey yapmadım, Kazaklara yaptığım suçum için de cezamı da Kazakların kesmesini kabullenirim.” Bu mektubu aldıktan sonra “Alaş” partisinin Akmola Komitesi toplantı düzenleyerek Kölbay Tögisov'un sadece Akmola Kazaklarına değil, tüm Kazak-Kırgız halkına zarar verdiği, dolayısıyla onu affedilemeyeceği, bu davanın Alaşorda hükümetine devredileceği, onun suçlarının “Alaş” partisi tarafından sorgulanacağı hakkında karar çıkarır. Bu karar, “Kazak” gazetesinin 10 Eylül'deki №264 sayısında yayınlanır.

“Cas Azamat” (Genç Adam) gazetesinin №5 sayısında Kölbay Tögisov'un Omsk cezaevinde bulunduğu, onu tutuklanmadan önce evinde yapılan araştırma sırasında ele geçirilen belgeler arasında Kölbay'ın taraftarlarının telgraflarının da olduğu

⁴⁹ Kazak Bolşevikleri Kazak Gazetesi, 1918 №263 5 Eylül.

⁵⁰ Kazakistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi, F.2252, C.1, D.124-136.

söylenir. Makalede Kölbay'ın arkadaşlarının Nurgali Kulcanov ve Hassen Nurekenov gibi tanınmış aydınlar olduğu öne sürülür.

N. Kulcanov'un Semey cezaevinde bulunduğu da belli olur. O, "Üç Cüz partisi üyeleriyle birlikte İl, İlçe Kazak Komitetleri ve Kazak mahkemelerini kapatarak onun yerine Bolşevik teşkilatlarını kurmak için K. Tögisov ile irtibata geçerek Semey'deki bütün gelişmeleri ona telgrafla bildirdi." diye suçlanır. Gazetede yazıldığı gibi N. Kulcanov 26 Şubat'ta Omsk'teki Kölbay'a Semey'den Mircakıp Dulatov'un geldiğini, B. Sarsenov ile İ. Alimbekov'ların Sovyet iktidarında çalıştığını bildirir. 7 Mart'ta gönderdiği telgrafta 6 Mart'ta Kazı Torsanov'u Bolşeviklerin kurşuna dizdiğini belirterek Kölbay'ı Semey'e davet etmiştir.

1918 yılın Aralık ayında Omsk'te Bolşevikler isyan çıkarır ve cezaevini basarak oradaki tutukluları serbest bırakır. K. Tögisov ile Ş. Alcanov ikisi firar ederek Kazak köylerine gidip saklanır. Onların hapisten çıktığı hakkında "Cas Azamat" gazetesinin 5 Ocak 1919 tarihindeki sayısında "Kölbay, Şaymerden Firar Etti" başlıklı makale yayınlanmıştır. Makalede Kölbay ile Şaymerden'in cezaevinden firar ettikten sonra Küderi adlı Kazak'ın evinde bir gece kalarak ondan sonra 52 kilometre uzaklığındaki Bibatır köyüne gittiği söylenir. Kölbay'a yardım eden birçok kişi gözaltına alınır. Çok geçmeden Kölbay ve Şaymerden yakalanarak Kolçak hapishanesinde eziyet görür.

12 Ocak 1919 tarihinde K. Tögisov'un davasıyla ilgili mahkeme duruşmaları başlatılarak Bayniyaz Bukabayev, Şahman Alpısbayev, Abdurrahman Munayev onun için tanıklık etmeye çağırılmıştır.

Kölbay Tögisov, 1919 yılında Kolçak askerleri tarafından vurularak öldürülmüştür. Omsk cezaevi müdürünün Omsk bölgesel mahkemesi hâkimine gönderdiği mektubunda Kölbay

Tögisov'un 14 Mart'ta tifo hastalığından vefat ettiğini bildirmiştir⁵¹.

Ünlü Kazak yazar ve şairi Saken Seifullin'in "Tar Col, Tayğak Keşüv" (Dar Yol, Kaygan Geçit) romanında "Üç Cüz" partisi üyeleri hayatının son anlarıyla ilgili olarak aşağıdaki cümlelere yer verilmiştir: "Kızılcar şehrinde Kazak işçileri başkanı İshak Kabekuli isyan sırasında Beyaz (Beyaz Ordu) askerleri tarafından vurulmuştur. Aynı gün Karim Sateşuli'ni Kızılcar'ın Müslüman zenginleri öldürmüşlerdir. Gali Esmagañbetuli da zenginler tarafından idam edilmiştir. Mukan Esmagañbetuli hapse atılarak üç aydan sonra serbest bırakılmıştır. Şaymerden Alcanuli Kızılcar'da yakalanarak tutuklanmıştır. Sonra Omsk cezaevine gönderilmiştir. Aralık 1918 yılında Omsk şehrinde Kolçak hükümetine karşı başkaldırı yapıldığında Bolşevikler Şaymerden'i geceleyin cezaevinden çıkarmıştır. Şaymerden ile Kölbay hapisten kurtulduktan sonra hemen Kazak köyüne kaçmışlardır. Bunları Omsk şehrindeki "Alaş" üyeleri yakalayıp Kolçak'a teslim etmiştir. Kolçak, çok geçmeden Kölbay'ı cezaevinde öldürmüştür. Az sonra Şaymerden'i de idam etmiştir."⁵².

18 Haziran 1918 tarihinde Kökşetau İlinde Muhammed Salim Kaşimov'un başkanlığıyla düzenlenen "Alaş" Partisi İl Komitesi meclisinde Aksarı bölgesi başkanı Satıbay Baytuşev istifa ettirildi ve "Üç Cüz" partisi başkanlarından birisi olduğu için yargılama meselesi görüşüldü. Kökşetau İl Başkanına gönderilen belgede "Alaş" partisi iki yetkiliyi Baytuşev'i tutuklamaya gönderdiğini belirtmiştir⁵³.

"Üç Cüz" partisine üye olan, 1913 yılında Omsk şehrinde eğitim gören Kazak gençlerinin "Birlik" adlı derneğinin kurulmasına katkı sağlayarak başkanlık yapan Akmola İl Kazak Ko-

⁵¹ Kazakistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi, F.2252, C.1, D.138.

⁵² S.Seyfullin, Tar Col Tayğak Keşüv, Almatı 1977. s. 261.

⁵³ Kazakistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi, F.643, C.1, D.113.

mitesi başkanı Şaymerden Alcanov, 1918 yılında Çek askerleri isyanında yakalanarak tutuklanır. İlkinde Petropavl ceza evinde, sonra da Omsk ceza evinde eziyet çeken Ş. Alcanov hapishaneden firar etmesine rağmen Kolçak askerleri tarafından tekrar yakalanarak Aleksandrov ceza evinde öldürülür. S. Seyfullin, "Oktyabr Tönkerisinin Kurbandarı" (Ekim İhtilali Kurbanları) adlı makalesinde: "Şaymerden tıp yüksekokulundan mezun olmuştur. Omsk şehrindeki gençlerce tanınmış 'Birlik' derneğinin kurucularından birisi, önderiydi." diye yazmıştır. Parti üyelerinden birisi İshak Kabekov, Ağustos 1919'da Kolçak askerleri tarafından acımasızca öldürülür. Onun ölümüyle ilgili açıklamada tifo hastalığından vefat ettiği belirtilmiştir. Ekim 1919'da Nurgali Kulcanov'u Semey şehrinde Beyaz Ordu askerleri yargılamadan öldürür.

"Üç Cüz" partisinin bazı üyeleri ondan istifa ederek "Alaş" partisine üye olmayı amaçladılar. Örneğin partinin eski yönetim üyelerinden Mukan Aytpenov ile Saduakas Cantasov Akmola İl Komitesine gönderdiği mektupta "Üç Cüz" partisinden istifa ettiklerini belirterek "Alaş" partisine üye olmak istediklerini açıkça bildirmişlerdir.

Mukan Aytpenov'un "Üç Cüz partisindeki arkadaşlarımdan ayrılmış çok oldu. Dolayısıyla partiden istifa etmiş bulunmaktayım. Mümkünse beni 'Alaş' partisi üyeliğine kabul etmenizi rica ederim." diye yazdığı dilekçesi "Sarıarka" gazetesinin №45 sayısında yayınlanmıştır.

Gazetenin bu sayısında Saduakas Cantasov'u, "Kölbay ve arkadaşları 'öldüreceğim, şikâyet edeceğim, tutuklayacağım' diye beni tehdit ettikleri için Üç Cüz partisine girmiştik. Fakat görüşüm, namusum Alaş partisinden yanadır." şeklindeki sözü de yer almıştır.

Almola "Alaş" Partisi İl Komitesi'nin 16 Haziran 1918 tarihinde düzenlediği mecliste onların yazdıkları dilekçeler değerlendirilmiş ve Mukan Aytpenov ile Saduakas Cantasov üyeliğe kabul edilmiştir.

Dünya şampiyonu, ünlü güreşçi “Üç Cüz” partisi üyesi olan Hacı Mukan Munaytpasov da Omsk cezaevinde bulunur. Mukan Aytpenov, 1920 yılında “*Kedey Sözi*” (*Fakir Sözü*) gazetesinin editörü olarak çalışır.

“Üç Cüz” partisi üyelerinin siyasi hayatı böylece sona erer. Araştırmacı V.K. Grigoryev, millî “*Alaş*” ve burjuvacı “Üç Cüz” partilerinin 1920’li yıllara kadar yaşayamadan Kazakistan’ın siyasi hayatından çekildiğini dile getirmiştir.

Kaynakça

A- Arşiv Belgeleri

- *Kazakistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi*
- *Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi*

B- Süreli Yayınlar

- "Alaş" Hareketi (2008)
- *Alaş Gazetesi* (1916-1917)
- *Aykap Dergisi*. (1911)
- *Cas Azamat Gazetesi* (1918)
- *İzvestiya Gazetesi* (1917)
- *Kazak Gazetesi* (1913-1918)
- *Revolutsionnaya Mysl* (1917)
- *Sariarka Gazetesi* (1917)
- *Svobodnaya Reç Gazetesi* (1917)
- *Üç Cüz Gazetesi* (1917-1918)
- *Veçernyaya Zarya Gazetesi* (1917-1918)

C- Kitap ve Makaleler

- ABDİMANOV, Ömirhan (1993). *Kazak Gazetesi*, Almatı.
- ABDİMANULI, Ömirhan (2002). *XX. Yüzyıl Başındaki Kazak Edebiyatı*, Almatı.
- ATABAYEV, Kambar (2000). *Kazak Basını Kazakistan Tarihi Kaynakçası Olarak (1870 - 1918), Bilimsel Araştırma*, Almatı.
- BAYTURSIN, Ahmet (1913). "Bilim Tellalı", *Kazak*, S.16, 25 İyun/Haziran, s. 4-6.
- BİMAHANOVA, Züriyat (2010). *Kazak Gençler Süreli Yayını Tarihi (XX. yüzyıl başı – 1940 yy.)* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Almatı.
- ÇEKİÇKESEN, Pınar (2011). *Aykap Dergisinde Yayımlanan Dil Yazıları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- DULATULU, Mircakıp, "Hazret Sultan" *Kazak Gazetesi*, S.7. (18 Mart 1914), s. 2-8.
- ELEUOV.T. (1961). *Ustanovlenye i Uproçenye Sovetskoi Vlasti v Kazahstane*, Almatı.
- ELKEYULI. B., (1922). "Tögisov ve "Üç Cüz" Partisi", *Almatı Akşamı*, №203.
- GRİGORİYEV, Vladimir (1989). *İdeyno-Politiçeskaya Rabota Partiinih Organizatsiy Kazahstana (1917-1925 gg.)*, Almatı.
- İSHAKOV, S. (2003). *Rossiyskiye Musulmane i Revolyutsya*, Moskova.
- KARAŞ, Gumar, (1912). "Hayat Mücadelesi" *Kazakistan Gazetesi*, S.17. (16 Ağustos 1912), s. 2-4.
- KARATAYEV, Bakıtcın, (1911). "Vatandaşlara" *Kazakistan Gazetesi*, S.11. (27 Mayıs 1911), s. 3-5.
- Kır Balası, (1913). "Kazak" *Gazetesi*, S. 8., (28 Şubat 1913).
- KOYGELDİYEV, Mambetn (2008). *Alaş Hareketi*, I Cilt, Almatı.

- KUMĞANBAYEV, Jandos (2012). “U.Ahatov Alihan Bokeyhan ve “Kazak” Gazetesi”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. S.7. (25 Aralık 2012), s. 136-141.
- KURBANGALİ, Halid (1992). TAUARİH Hamsa (Beş Tarih), Almatı.
- KYDYRALİYEYEV, Darkhan (2002). *Türkistan’da Cedidcilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- MAYLİN, Beyimbet (1913). “Kazak Halkının Şimdiki Durumu”, *Aykap Dergisi*, S. 15., (15 Ekim 1913), s. 27-31.
- NISANBAYEV, Abdimalik (1998). Kazakistan Millî Ansiklopedisi, C.10, Almatı.
- NURPEYİSOV, Kenes (1995). *Alaş hem Alaşorda*, Almatı.
- NUSKABAYEV, Orazali (2004). *Aykap Dergisi ve Kazakistan Gazetesi*, Almatı.
- POD Znamenem Leninskih İdei (1973), Almatı.
- POTANİN, Grigoriy (1972). *Folklor Derlemesi*, Almatı.
- SEYFULLİN, Saken (1977). *Tar Col Tayğak Keşüv*, Almatı.
- SMAGULOVA, G. H. (2007). *Koyandı panayırı: kuruluşu ve gelişme tarihi, Vatan Tarihi*.
- SPIRİN, Leonid (1977). *Kruşenye Pomeşiçih i Burcuazhıh Parti v Rossii*, Moskova.
- USTANOVLENYE Sovetskoy Vlasti v Oblastyah Kazahstana (1917-1918), Almatı 1957.
- ZHYLYSBAYEV, Nursultan (2004). *Kazakistan Cumhuriyeti’nde Basının Gelişimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

**ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҰЛЫ ТҮРКІ
ДАНЫШПАНДАРЫНЫҢ
«ӘДІЛЕТТІ БИЛІК»
ИДЕАЛОГИЯСЫНЫҢ
ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ: ҚАЗІРГІ ҰЛТ
САНАСЫ ЖАҢҒЫРУЫНЫҢ
ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ**

Аннотация

Аристотельдің «Әр адамның қоғамдағы рөлі оның ісіне, билік басындағы алатын орнына қарай бағалануы қажет» -дегендей, әділ билік адамзат қолында қандай болу керек? Болмасаңда уқсап бақ демекші, ең болмағанда ата-баба өсиетін дұрыс қолдана білудің өзі жетістікке жетелейтін баспалдақ. Қоғамдағы әлеуметтік, адамзат арасындағы баға жетпес құндылықтардың бірі – әлеуметтік әділеттілік. Әлеуметтік, саяси әділеттілік дегеніміз әртүрлі әлеуметтік жіктердің, қоғамдық топтардың алатын орны мен әлеуметтік көрсеткіштері арасындағы және құқықтары мен міндеттері, еңбегін бағалауы, қызметі секілді жалпы таптық үлкен қоғамдық ұжыммен байланысты қарым-қатынастың көрсеткіштігін айқындайтын ұғым. Ертеден әділ билікті аңсап, армандап, өзі сүрген заманда халқының болашағы тебіреніп, келешек жарқын өмір үшін әділетті басқарудың түрлі теорияларын, идеологияларын, тұжырымдармалары мен нақты шешімдерін ұсынған түркі әлемінен шыққан біршама хас данышпандар болды.

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI ARAŞTIRMALAR
LARI DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 4 / SAYI 1 / OCAK
2021

Sorumlu Yazar
Corresponding Author
Gulnara NAIZABAYEVA
Л. Н. Гумилев атындағы
Еуразия Ұлттық
Университеті. Әлеуметтік
ғылымдар факультеті.
Философия
кафедрасының
«Мәдениеттану»
мамандығының 2 курс
докторанты. Қазақстан,
Нұр-Сұлтан қаласы. E-
mail: [gnaizabave-
va@mail.ru](mailto:gnaizabaveva@mail.ru), ORCID: 0000-
0001-7335-190X

Gönderim Tarihi
Received
27.01.2021

Kabul Tarihi
Accepted
08.02.2021

Atf
NAIZABAYEVA, Gulnara
(2021). "Ортағасырлық
Ұлы Түркі
Данышпандарының
«Әділетті Билік»
Идеологиясының
Құндылықтары: Қазіргі
Ұлт Санасы
Жаңғыруының Факторы
Ретінде", *Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (4/1), 71-84

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Бүгінгі заманауи технология, цифрлық smart қалалардың көбеюі, кванттық-гендік инженерияның дамыған шағында, адам өмір сүру сапасының жақсаруымен қатар медальдың екінші жағы мәселелері бар. Сана сезіммен ақыл естің дамуға қабілетсіздігі, ұлттық құндылықтар мен әр халықтың өзіне ғана тән ұлттық кодтың жойылуы, тәлім-тәрбие, үкен-кішінің қоғамдағы ролі, ата-ана мен бала-шағаның қадірінің әлсізденуі кең етек жаюда, бұл барлығына бірдей көрпе жабу емес, алайда ақырын жүріп анық басып, келешекті көздейтін әр жан үшін толғандыратын дүние. Аласапыран бес күндік дүние зымырап өтуде, ол үшін қазірден бастап бесіктен белі шықпаған ұрпақты адал жолға түсірген абзал. **Түйін сөздер:** Әділеттік, билік, рухани жаңғыру, ұлттық құндылық, түркі әлемі.

**VALUES OF THE IDEOLOGY OF «FAIR POWER» OF
THE GREAT TURKIC GENIUSES OF THE MIDDLE
AGES: AS A FACTOR OF MODERNIZATION OF
MODERN NATIONAL CONSCIOUSNESS**

Abstract

It is clear that, the precious heritage was rich, which transferred via written and oral values of the great scientists who lived in ancient times. This heritage is passed down from generation to generation. One of the most valuable social and human values in society is – social justice. The concept defines the relationship between the place and social indicators of various social strata, social groups, as well as their rights and obligations, assessment of their work, activity, etc., related to the general class of a large social collective. From the past there were some brilliant geniuses from the Turkic world, who dreamed of power, the future of their people, put forward various theories, ideologies, conclusions and concrete solutions to fair governance for a bright future life. Today, in the era of modern technology there are problems like the other side of the medal. It should be noted, that the inability to develop consciousness and intelligence, the disappearance of national values and the national code inherent in each nation, the role of education and upbringing in society, the weakening of the dignity of parents and children are widespread. As Aristotle said, "The role of each person in society should be evaluated according to his work, his place in power". **Key words:** Culture, globalization, national values, social issues, youth society.

Кіріспе

«ОСЫ ҮШ СҮЮ БОЛАДЫ ИМАНИ ГҮЛ» АБАЙ

Байырғы заманда ғұмыр кешкен ғұламалардың асыл мұралары, қалың жазба-ауыз құндылықтары адамзат өркениетіне өлшеусіз дүние қалдырғандары мәлім. Бұл мұралар ұрпақтан ұрпаққа беріліп, ауыспалы уақыт көшінде теңіз сарқылып, тау үгітілсе де, қазынаға толы сандық ғасырлар жағалай ұрпақпен бірге жасасып, біте қайнасып аманат ретінде келеді. Тарихпен дәлелденген Ренессанс дәуіріндегі алғашқы ғалымдар, жазушылар мен философтар түркі ойшылдары екені хақ, өйткені бұл кезеңде антикалық дәстүрлер қайта жаңғырып, мәдениет пен ғылым саласында, көркем өнер, әдебиет әлемінде өрлеу, ауқымды өркендеу бастау алды. Ал, Европаға қайта өрлеу яғни, Ренессанс заманы бертінде IX-X ғасырдан кейін ғана келді. Әрине қазіргі уақытта әлеуметтік әділеттілікке толық қол жеткізген әлемде ешбір мемлекет болған жоқ, дегенмен қанымызда әйгілі Фарабидың жарық көзі бар, әулие Яссауидың сәулесі бар, Баласағұнның даналығы бар, Абайдың қара сөзі бар қасиетті бабалар ұрпағымыз. Осы аманатты келешек ұрпаққа жеткізу әрқасысымыздың парызымыз. Байлық не керек, адалдан жимасаң. Билік неге керек, Әділдік құрмасаң! Хакім Абайдың «Осы үш сүю болады имани гүл» еңбегін ең төменгі қарапайым сатыдан жоғарыдағы сатыда басқаратын әрбір таққа келуші, ел басқарушы, жеті атасындай көкейінде сақтап ант берсе жер бетінде құлдық сана болмас еді. Себебі Абай айтқан бірінші сүюі: Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті, яғни Алла тағаланы сүю туралы. Екіншіден: Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп, бүкіл адам баласын дініне, тіліне, түр-түсіне қарамай сүю керек. Үшіншіден: Алланы адамзатты сүю дәстүрін хақ жолы, әділеттілік деп, әділеттілікті сүю дейді. Осы үш сүюді ақын имани гүл дей келе, ойын былайша өрбітеді: Ойлан дағы, үшеуін таратып бақ, Басты байла жолына, малың түгіл,-деген үлкен ұғымды ұсынады (Есім, 2016:49). Бабалар салған сара жолды көздесек, ұрпағымыздың

болашағын ойласақ, мемлекетіміздің тұтастығын қаласақ қоғамды рухани жаңғыруға, имандылыққа, әділдікке, ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, жаңа заман талаптарымен оңтайлы бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, ел-жұрт болып қағам санасын жаңғыртсақ сонда ғана бабалар мұрасы іске асып әділетті қоғам, әділетті басшы, әділетті тұлға, әділетті ұрпақ болмақпыз.

Негізгі Бөлім

Кезінде қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсыновтың: «Әділ билердің қолында билік қазақтың неше түрлі дертін жазатын жақсы дәрі еді»– деп жүрек жарды айтқан сөзі болатын. Қазақ қоғамында билер институты қалыптасып, оның ролі уақыт өте маңызды дүние екенін көрсетті. Халықтың тұтастығын сақтап қалу, заман тәлкегіне ұшыраған елдің қамын ойлап сөзін сөйлеп, елдің ішкі тәртібі мен сыртқы саясатын саралап, жұрттың тағдырын шешетін билер институтының идеологиясының өнегесі қазіргі таңда өте актуалды. Кіші жүздің әйгілі шешені Сырым Датұлының «Мен ағайынды екеумін: біреуі өзім, екіншісі — халқым»–деген нақыл сөзінің түп тамырына үңілсеңіз, кешегі Төле билер секілді нағыз топ жарған, салиқалы, таразы басын тең ұстай білген, әділдікті рәміз еткен, табиғи тума дарын, текті сана, алыстан жори білген, қара қылды қақ жарып айтатын, сөздің майын ағызып дүбірлеткен шешендер дана-дара тұлға болғандарын дәлелдейді. Осыдан міне, би ұғымының мәнін ашатын: «Түгел сөздің түбі – бір, Түп атасы – Майқы би», деген сөз тарихта тепсе темір үзетіндей етіп қалыптасқан. Сонымен қатар билер соты кезінде мемлекеттік биліктің атқарушы, заң шығарушы, билік айтып ел басқарушы, дау-дамай мәселелеріне араласып шешуші фактор болып қалыптасты. Сол асыл қазына ақсалдарымыздың яки би-шешендеріміздің тарихтағы алар орны мен маңызын өскелең ұрпаққа дұрыс жеткізіп, әділетті қоғам құра білген қазақ билерінің тағылымды ұстанымын үлгі ретінде санаға еңгізсек, тек әділ билік және парасатты басқарушы арқылы біртұтас мемлекет болып, ғасыр жағалай жасай алатынымызды жастардың жадына тоқыту біздің

міндетіміз. Ендігі мәселе жоғарыда айтылған қордың мәнін ашып, шындығында айту оңай, орындау қиын екенін ескере отырып, осы «Әділ билік»-деген Алатаудай ұғымды жастардың жүрегіне қандай жолмен жеткізе аламыз? Бұл орайда тарих беттерінде ойып тұрып орын алған ұлы түркі ғұламаларының асыл мұраларын қолға алып, насихаттап, осы мәселенің шешуші бір ғана жолы екенін дәлелдейміз.

Алдыменен ислам дінімен, мұсылман әлемімен расталып тарихтағы бір оқиғаға тоқталсақ. Мұхаммед пайғамбар араб қоғамындағы адами қасиеттері жойыла бастаған халықты білімге, сауаттылыққа, имандылыққа шақырып, өмірге деген сана-сезімдерін Раббысынан алған уахиларымен тұтастай өзгертті. Өз мойнына арттырған жауапкершілікті толығымен орындап, игі істі жалғастырар артынан сахаба жамағатын қалдырады. Ислам әлемінің мәртебесін биіктету жолында сахабалар, дүниенің көңіл байлар, ниет бұзар, көз тартып баулитын алдамшы ләззаттарынан әрқашан да Аллаһ пен Расулының разылығын жоғары қойды. Мұхаммед пайғамбар қайтыс болған соң, Ислам мемлекетінде Пайғамбардан кейін билік басына келген алғашқы төрт халифа болды. «Би мен бектің сәні жоқ, елін қорғай алмаса, тура жолға салмаса, ыстығына күймесе, суығына тоңбаса»- деп данышпан Дулат айтқандай, олар әділетті әлеуметтілік орнату, халықты жоқшылық пен азғындықтан құтқару, жүректеріне имандылық, мейірімділік пен жанашырлық ұялату секілді қасиеттері арқылы, Әділетті төрт халифа (әд-Хулафаур Рашидун) - Мұхаммед пайғамбардан соң халифатты басқарған әділетті төрт Әбу Бәкір, Омар, Осман ибн Аффан және Әли ибн Әбу Талиб халифа-сахабалар, басшылар ретінде тарихта мәңгі қалды (<http://www.inter-islam.org/Actions/taraweeh.htm>). Олар басқарған аз ғана отыз жыл «Хулафаур Рашидин дәуірі» яғни (әділетті, турашыл халифалар) деп аталады. Кішкентай уақыт аралығында мемлекетті басқару ісінде Исламдық басқарудың ең үздік үлгісі көрсетілді. Ел билеген Төрт халифа кезінде қарапайымдылық пен кішіпейілділікті көрініс тапқан, елдің сүйіспеншілігіне бөленген баға жетпес алтын уақыт болды. Бірінші сахаба Әбу бәкір әл-Сыддық (573–636) Мұхаммед

пайғамбардың (с.ғ.с.) ізбасары, мұсылмандардың тұңғыш халифы, Құранды және Алланың елшісін ақиқат деп алғаш мойындаған жандардың бірі. Әбу Бәкір халифа болмас бұрын Синх аймағындағы халықтың қойларын бағып, сауып жәрдемдесетін. Кейіннен халифа болып тағайындалған кезде көрші аймақтағы бір күннің: “Сірә, Әбу Бәкір бұдан кейін біздің қойларымызды саумас”, – дегенін естіген Әбу Бәкір: “керісінше, өміріммен ант етейін, мен бұдан кейін де қойларыңызды сауамын. Мойныма алған бұл жауапкершілік мінез-құлқым мен әдеттерімді өзгерте қоймас”, – деп жауап берген. Ол қой саууды Мәдинаның орталығына көшкенге дейін алты ай бойы жалғастырған (Ислам,2010:36). Әбу Бәкір өмір бойы халықты имандылыққа шақырып, ислам дінін насихаттауға арнаған. Ол өзі ішкі жан дүниесімен мұсылмандықты қабылдап, ғұмырдың барлық сынағына төзе білген, өзі ислам жолынан таймаған, әділдікті ту еткен нағыз қарапайым басшы болып жұрт аузында қалды. Екінші сахаба Омар ибн әл-Хаттаб (585 Мекке–3.11.644, Медине) – екінші тақуа халифа, аса көрнекті мемлекет қайраткері, төрт шадиярдың бірі.

Мұхаммед пайғамбарды (ғ.с.) өлтіру туралы тапсырмамен оның алдына барған жолы пайғамбардың дұғасымен, Алланың шарапатымен 33 жасында ислам дінін қабылдаған.. Ол Әбу Бәкірдің халифа болып сайлануына қолдау көрсетіп, оның кеңесшісі болған, кейін Әбу Бәкір қайтыс боларда Омар І-ні (р.т.ғ.) мұрагерлікке ұсынып, халық қалауымен халифатта он жыл билік жүргізген. Омар І (р.т.ғ.) билік жүргізген кезеңде Хижра жыл санауының негізі қаланып, мемлекет шекарасы кеңейе түсіп, мемлекет басқару құрылымы, салық, жәрдемақы, жалпы саяси шешімдер қабылданған және т.б. көптеген басқару жүйесін қалыптастырып, мұсылман жұртышылығының құрметіне бөленген әділ басқарушы ретінде көмейде қалған (Қазақ энциклопедиясы, 2005:115). Осман ибн Аффан (т.ж.б.-656) әдептілік пен ар-ұяттың жарқын үлгісі, мұсылман әлеміндегі әділетті төрт халифаның үшіншісі. Хазірет Осман (р.а.) қызметкерлерге айлық таратқан кезінде, жағдайы ткімен отбасыларына өз байлығынан қосымша қаражат бөлетін. Осман (р.а.) онсыз да жомарттығымен,

садақа таратуымен және Аллаһ жолында дүние бағыштауымен атағы шыққан кісі еді (Ислам,2010:159). Али ибн Абу Талиб (600-24 қаңтар 661)-Мұхаммед пайғамбардың немере інісі, күйеу баласы, сахабасы, төрт халифаның төртіншісі (https://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%B9%D9%84%D9%8A_%D8%A8%D9%86_%D8%A3%D8%A8%D9%8A_%D8%B7%D8%A7%D9%84%D8%A8).

Хазірет Әли басқа сахабаларынан айырмашылығы жоқ, осы орайда, сол шақта салтанат құрған әділдік пен теңдіктен бір шағын мысал келтірсек. Бір күні хазірет Әлиге Жуда ибн Хубайра келіп:-Ей, мұминдердің басшысы! Кейде біреуі сені жанындай жақсы көретін, екіншісі саған жаны қас екі адам келіп сенің төрелігіне жүгінеді. Сен екінші адамдікін-дұрыс, бірінші адамдікін-жаңылыс дейсің. Бұл қалай болғаны?-деп сұрағанда, оған хазірет Әли:-Бұл өте күрделі мәселе... Бұл іс маған ғана байланысты болса, өзімнің пайдама қарай шешер едім. Бірақ бұл Аллаһтың әмір еткен әділдік жүйесі болғандықтан, оны бұзуға менің хақым жоқ-деп жауап берген (Ибн Асакаир,166:3). Осылайша Халифалардың Аллаға деген сенімдері махаббат пен қорқыныштан туындаған еді. Олар Алла тағаланың алдында өз жауапкершіліктерін терең сезініп, қандай да бір қате басқан қадамдары болса, қияметте оған жауап беретіндіктеріне сенетін. Олардың басқаруындағы халық та ислам тәрбиесінде болғандықтан, басшыларына мүлтіксіз бағынған. «Әділ бидің елін дау араламайды, Әділ патшаның елін жау араламайды»-дегендей, аспандағы шолпан жұлдыздай жарқырап, өшпес із қалдырған үмбеттер болды (Айдын, 1994:10-17).

Шоқтығы биік Шәкәрімнің «Дін адамды бір бауыр қылмақ еді»-деген нақыл сөзінде астарлы шындық жатыр, мәселен дін әуел бастан дұрыс-ақ, оны тәржімалайтын, мазмұндайтын, түсініп ұғынатын адамның қабылдауына байланысты. Егер де ел басқаратын басшы Абайдың «Алланың өзі де рас, сөзі де рас»-деген өсиетін көкірегінде сақтап, мемлекет басқару стратегиясында көрініс тапса, басшысын сыйлайтын халыққа ие болады. Төрт Халифаның қайырымды басқару үлгісімен үйлесімділік табатын Түркі

дәуірінің ғұламасы-Жүсіп Баласағұнның Әділеттік-даналықтың өзегі деген идеологиясы. Қазақтың төрт құбылаң тең болсын деген ұғымы бар. Соның ішіндегі Жиренше мен Жәнібек хан туралы аңыз-әңгіме кең таралған. Жәнібек хан бірде Жиренше шешеннен:-Бұл дүниеде кімнің төрт құбыласы тең болмақ? – деп сұрайды. Сонда Жиренше шешен:-Бұл дүниеде жүйрік аты, қыран құсы бар, өзі сұлу, өзі мінезді қатыны, бес атар мылтығы бар жігіттің төрт құбыласы тең болады, ханым, – депті, яғни төрт құбылаң тең болса, бақыт та, береке де болады дегені екен.

Қазақ халқы о заманда көшпелі өмір сүргендіктен адамзат пен қасиетті табиғаттың сабақтастығына ерекше мән берген, себебі төрт деген сан мифологиялық түсінікте тұтастық, тұрақтылық деген мағынаны білдіреді. Атап айтсақ төрт түлік мал, төрт құбыласы, төрт көзі түгел, жылдың төрт мезгілі, дүниенің төрт бұрышы деп жатады. Төрт құбыла түсінігі әлемнің тұтастығын білдіреді. Төрт саны жер шарының төрт бұрышы-оңтүстік, солтүстік, батыс, шығыспен байланысты. Ал, құбыла сөзі-қасиетті мекен деп зерделесек, ата-бабаларымыздың төрт құбыласы түгел деген даналығының мәнін тереңде жатқанын ұғынуға болады. Тіпті Хакім Абайдың өзі «Көп кітап келді Алладан, оның төрті...»-деген, сондықтан төртеу түгел болса төбедегі келеді деген мән осыдан шыққан екен. Тіпті ежелгі Шығыс ілімі бойынша, әлемді төрт нәрсе ұстайды: жер, су, ауа, от. Осы төрт нәрседен әлемнің үйлесімі жасалады. «Құтты білікте» қоғамдағы, өмірдегі үйлесім осы төрт нәрседен тұрады. Дастанның басты идеясы мынадай төрт принципке негізделіп жазылған (Келімбетов,1991:161). Біріншісі, мемлекетті дұрыс басқару үшін қара қылды қақ жаратындай әділ заңның болуы. Әділдіктің бейнесі ретінде Күнтуды патшаны көрсетеді. Әділет деген күннен, бұл табиғи түсінік. Күнсіз тіршілік жоқ. Тіршілік болуы-әділеттік. Ел үшін Күн қызметін, яғни әділеттілікті орнататын әрине патша. Күн болмаса жер бетінде ғұмыр жоқ. Күн бар жерде әділеттілік бар, оны жүзеге асыратын патша бар. Патша әділеттік символы. Патшаның әділетсіз болуға құқы жоқ, өйткені ол өзіне күн қызметін алған. Қағида, сол Әділеттілік-Күннен,

тіршілік-Күннен. Тіршілік деген әділеттілік. Тіршілік болмаса әділеттіліктің мағынасы бола ма? Күннің символы, әділеттіліктің нақты іске асырушы-патша. Екіншісі, бақ-дәулет, яғни елге құт қонсын, деген тілек. Үшіншісі, ақыл-парасат. Ақыл-парасаттың қоғамдық ролі уәзірдің баласы. Бақ-дәулет мәселесі дастанда патшаның уәзірі Айтолды бейнесі арқылы жырға қосылған. Айтолды патшаның уәзірі. Ай өзгермелі, ай туып, жіңішкеріп барып жойылып, қайта толысады. Ай өзгермелі болған соң, Патшаға уәзірлікке Айтолды өз баласы Ақылды ұсынады. Ақыл Құттың баласы, ақыл Құттың ұлы болған соң, ол Құтты ақыл. Кітаптың «Құт білімі» аталуы осыдан. Күнтолды-патша әділдік символы болса, Айтолды-уәзір, құт символы, толған айдың толуы-береке, құт. Енді патшаның әділ болуы үшін тағы бір ұғым қажет, ол Ақылдың досы Қанағат (Есім,2019:24). Төртіншісі, қанағат-ынсап мәселесі. Бұл мәселе дастанда уәзірдің туысы, бейнесі арқылы әңгіме болады. Қанағат қарын тойғызар дегендей, қанағаттыққа келудің бір ғана жолы бар, ол- имандылық рухани жолы. Шүкіршілік ету, тәубеге келу қанағатқа әкеледі. «Құтадғу білік» 1069–1070 жж. жазылған рухани имандылық пен адамгершілік, білімділік пен біліктілікке, әділдік пен еңбекке үндеген түркі тіліндегі философиялық, дидактикалық үлкен шығарма. Баласағұнидің бұл еңбегі кезіндегі ел билеуші хан-қаһандарға әділдік пен парасатты биліктің шежіресі, қасиетті ұраны ретінде, сапалы-саналы оймен қызмет атқарудың заң ережесі ретінде ұсынылған.

Тарихтың қойнауындағы ерекше тағдыр иесі, жүз жылда бір туатын әйгілі, аты жер жарған, әлемдегі ең тапқыр басшылардың бірі, ұлы реформатор, елі мен жері үшін антын орындай алған тұғыры биік Түрік билеушісі Мұстафа Кемал Ататүріктің Түрік халқы үшін ғана емес жалпы түркі қоғамы үшін мәңгі өшпес із қалдырған нағыз тарихи тұлға. Ататүріктің басшылығымен Түркия үшін өмірлік маңызы бар реформаларының көбісі әлі күнге дейін өзгермен. «Әкім адал болмаса жұрт бұзылар, Сауда адал болмаса нарық бпаұзалар»-дегендей, Кемализм немесе «Ататүрікшілдік» идеологиялық негізінде:1) республикашылдық (мемлекеттің және ұлт-тың тұрақты

түрде республикалық құрылым жолымен басқарылуы); 2) халықшылдық (мемлекеттің халық үшін қызмет етуі және оның халық тарапынан басқарылуы); 3) ұлтшылдық (басты мақсат – түрік ұлтының мүддесі мен мерейі); 4) мемлекетшілдік (барлық саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени шаралар Түркия Республикасы мен мемлекетінің мәңгі өмір сүруін және барған сайын нығаюын қамтамасыз етуге тиіс, жекеше сектордың мүмкіндігінен тыс салалар мемлекет қарамағында болады әрі мемлекеттің араласуымен дамытылады); 5) зайырлылық (діннің мемлекеттен бөлек болуы); 6) революцияшылдық (тоқырауға жол бермеу, үнемі даму, жаңару үстінде болу, әлемдік өркениеттен артта қалмау) (Айдосов,2008:82-87). Ататүріктің қоластында әйел, нәзік жандылардың құқықтары мен қоғамдағы тұлғалық орнының қалыптасуы, әйел затының тек үй шаруасындағы адам ғана емес, білімді, білікті, ақылды, ер азаматтардың алдында арнамыстарының тапталуына шектеу қойып, еркіндік пен бостандық санасы бой көтерді. Жалпы Ататүрік заманында адам санасының биіктеу шеңі мен рухани құндылықтардың жаңғыруы, ұлттық рухтың асқақтау шегі болып, түрік тіліне деген құрмет артып, тіл ұлттың ажырамас бөлігі ретінде тіл саясаты қолға алынды. Өмір сүру көрсеткішісі жақсарып Ататүрік ұлттық көсемге айналды.

Әділетті Билік ол Халықтық Билік! Бүгінгі күні тәуелсіздігіміз тұғырымызда, туымыз көк аспанда желбіреп отыз жыл бұрын зар мен мұң арқылы алған бостандығымыздың көрінісі қандай? Тұңғыш президентіміз, Елбасымыз Назарбаев Нұрсұлтан Әбішұлының мемлекеттік саяси-мәдени, әлеуметтік басқару стратегиясының және көшбасшылық қабылетінің арқысында, Қазақстанның қазіргі таңда саяси аренада мәртебесі жоғары мемлекеттер қатарындамыз. Елбасының «Қазақстан-2030», «Қазақстан-2050», Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» даму бағдарламасы, «Мәңгілік ел» патриоттық актісі, «Рухани Жаңғыру», «Жүз жаңа есім», «Мәдени мұра», «Қасиетті Қазақстан» т.б. стратегиялары мемлекет дамуының, ұлттық-рухани құндылықтардың, халықтың әлауқатын арттырудың айқын бағыт-бағдары. Бірінші

президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлының ел басқарған жылдарын тіпті Ататүрік басқарған жылдармен салыстырып, екі басшының реформаларымен стратегияларында ұқсастық барын тілге тиек етеді және сол екі уақыт өлшемінде де, заман талаптары мен халық сұранысы бірдей болғандарында да дәйек бар. Даңқты екі көшбасшы да жас мемлекетті жаңадан құрып, елді тоқыраудан алып шығу басты мақсаттары болды. Жүсіпбек Аймауытұлының «Әдебиет - ұлттың жаны. Ұлттық сана, тағдыр, жан жүйесі көркемөнердің басты тақырыбы. Таптық жік арқылы әдебиет жасалмайды...»-деген керемет нақыл сөздері бар, осы орайда Түркия елі мен Қазақ елін біріктіруші дүние әдемі поэзия әлемі. Түркияда жерінде Абай Құнанбаевтың, Мұхтар Әуезовтің, Абылай ханның, Қабанбай батырдың, Мағжан Жұмабаевтың т.б ұлы тұлғаларды және өнер майталмандарының ескерткіштері орнатылып, көптеген білім ордалары ашылып жатыр. Біздің жерімізде де 2009 жылы Түрік әлемінің ұлына, саясаткеріне үлкен құрмет көрсету ретінде Астана қаласында Есіл өзенінің жағасында Түркия Республикасының негізін қалаушы Ұлы Мұстафа Кемал Ататүрікке арналған ескерткіштің арнайы ашылу салманаты өтті. Бүгінгі жаңа сайланған президентіміз Тоқаев Қасым-Жомарт Кемелұлының мол тәжірибелі, өте білімді, жан-жақты дарыған, бірнеше тілдің маманы, саяси-дипломатиялық қарым-қатынастың шебері, сауатты-саналы, мықты саясаткер екені мәлім. Тұңғыш Елбасының қиын-қыстау кезеңде, ерең еңбекпен қалап салып кеткен саяси реформалар мен стратегияларды одан әрі дамытып, халық қамы үшін, Алла разылығы үшін жалғастыруы аманат және елімізді жарқын келешекке жетелейтініне зор сенімдеміз.

Қорытынды

Аспан асты еліндегі атақты Қытай ойшылы Конфуцийдің «текті адам» тек ғана этникалық ұғым емес, ол саяси – мәдени ұғым»- деп о заманда айтқан дана сөзі бар. Басшының негізгі қайнар көзі – басшының өз басының әдептілік қасиеттерін өзінен төмен тұрғандарға мысал ретінде көрсетуінде. Бүгінгі біздің халықымыз

Конфуцийдің осы идеясына шөлдеп тұр. Тектілік иегерлікке, мұрагершілікке итермелейді. Қаншама жылдар бойы қалыптасқан әдет-ғұрып, салт-дәстүр, дүниетанымдық көзқарас күйзеліске ұшырап, олардың орнына қоғамда қалыптасып жатқан жаңа жағдайларды түсіндіретін тың көзқарас кең өріс ала бастады. Соның бастысы ретінде ұлттық руханиятқа қажетті болып отырған текті адам идеясы, оның табиғатын және мазмұнын ашып көрсету болып табылады. Ата-бабаларымыздың жасап кеткен рухани мұрасына ие болу, өзінді осы ұшан теңіз байлықтың иесімін деп сезіну, оны келешек ұрпаққа шашыратпай жеткізу бүгінгі ұрпақтан естілікті, парасаттылық пен даналықты талап етеді. Әрбір басшы таққа отырмас бұрын, ел билемес бұрын, жұрт басқармас бұрын, 1-сыныпта әліппемен таныстырғандай, халық басқаруға аттанған әрбір тұлға Баласағұнның «Құтты Білігін» жаттап, емтихан тапсырып бірақ ісіне кіріссе, міне сонда ғана әр халықта «қой үстінде бозторғай жұмыртқалайтын» заманда өмір сүруші еді. Бұндай елде ешқандай сатқындық, құлдырау, зорлық-зомбылық, жұт, ашаршылық, жемқорлық атаулының аты мүлдем болмайтын еді. Сондықтан «әр елдің салты басқа, иттері қара қасқа» болса да, Билік жүргізуде, Ел басқаруда қай халықтың өкілі екенің, қай тайпадан шыққаның, қандай нәсіл екенің, дінің-тіліңнің айырмашылығы жоқ. Ең бастысы адам болу! «Махаббатпен жаратқан адамзатты, сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті»-деп, Ғұлама Абайдың осы бір астарлы мағынаға толы аманатын ескере отырып алдыменен, адамзатты шын көңілмен, кіршіксіз, бір қаяусыз оймен барлығын тең көріп сүю қажет, одан соң Алланы мінсіз бір күдіксіз сүйе білу нағыз адамдыққа-адамгершілікке әкеледі. Кешегі күні ұрпағы үшін зар жылаған ата-бабаларымыздың өсиеттерін орындау бізге парыз әрі міндет. Күні-түні ақиқат іздеп болашақ ұрпағына «Құтты Білікті» мұрағат еткен Баласағұнның бір қарағанда қарапайым көрінетін төрт өсиетімен өмір сүру үшін бізге еш қиындығы жоқ. Алайда, барлық ауыр жұмысты, барлық ізденіс толғаныстарды бізге дайын ас етіп қалдырып кеткен

ұғымымен өмір сүрсек, сондай өте терең, нағыз адами қасиеттің

Сонымен, Ел билейтін әділ басқарушы деген кім?
Нұрлы ақылы бар, жылы жүрегі бар, ыстық қайраты бар
нағыз елінің жерінің лайықты патшасы!

Пайдаланылған Әдебиеттер

<http://www.inter-islam.org/Actions/taraweeh.htm>

https://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%B9%D9%84%D9%8A_%D8%A8%D9%86_%D8%A3%D8%A8%D9%8A_%D8%B7%D8%A7%D9%84%D8%A8

Айдосов, А. (2008). “Түркі әлемін тануда Ататүріктің жүргізген реформаларының маңызы” *Саясат – Policy*, №6. - 82-87-бб.

Айдын, Ф. (1994). *М. Шакир; Дөрт Халифа*, 10- 17бб.

Есім, Ғ. (2019) *Ғұлама-Наме трилогия*, Астана: Хас-Сақ - 2016, ЖШС баспасы.

Ибн Асакир, (3/166). Канзуль-уммаль.

Ислам, (2010). *Энциклопедиялық анықтамалық*, Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС.

Қазақ энциклопедиясы (2005), 7- том.

Келімбетов, Н. (1991). *Ежелгі дәуір әдебиеті: Оқулық*, Алматы: Ана тілі.